АГОРА

Українські перспективи

Випуск 12

Київ · 2013

УДК 323
А 23

Редакційна колегія:
Віктор Степаненко
Антоніна Колодій
Сергій Римаренко

Редактор
Ярослав Пилинський

Видання здійснено завдяки фінансовій підтримці Фонду Джорджа Ф. Кеннана

А 23 Агора. Українські перспективи. Випуск 12. – К.: Стилос, 2013. – 124 с.

Погляди авторів можуть не збігатися з офіційною позицією редакції та Інституту Кеннана.

При використанні матеріалів, вміщених у журналі, посилання на «Агору» обов'язкове.

© Інститут Кеннана
Київський проект, 2013
© «Стилос», видання, 2013
© *Холошо Л.*, обкладинка, 2013

Зміст

І. Українські перспективи: внутрішній світ • 5

Антоніна Колодій
Загальмована трансформація і майбутнє української мрії про демократичну правову державу • 5

Юліан Брайчевський
Невдачі демократизації в Україні: неефективна репрезентація, чи несформованість еліт • 21

Людмила Павлюк
Від homo soveticus до пост-homo soveticus: фантомно-гібридна реальність українських трансформацій • 29

Геннадій Шалашенко
Про мистецтво раціоналізації доброї волі як європейську цінність • 40

Віктор Савка
Сучасна Україна як приклад «желатинового» суспільства • 49

ІІ. Українські перспективи: зовнішній світ • 57

Сергій Федуняк
Два десятиліття зовнішньої і безпекової політики України: вимушена невизначеність • 57

Віктор Мироненко
Російсько-українські взаємини: втрачені можливості • 64

Мирослава Лендьєл
Місцеві електоральні системи у країнах Центральної і Східної Європи • 80

ІІІ. Особливості становлення демократичних інститутів • 88

Олександр Богомолов
Qirimtatar Milliy Meclisi: становлення автономного демократичного інституту в пострадянському соціально-політичному контексті • 88

Олексій Позняк
Особливості сучасної міграційної ситуації в Україні • 103

Володимир Бойко
Модернізація державної України та заклади післядипломної освіти: пошук нової моделі взаємодії • 109

Наші автори • 120

Загальмована трансформація і майбутнє української мрії про демократичну правову державу

Антоніна Колодій

The paper presents a retrospective analysis of Ukraine's long and retarded process of post-communist transformation and its major stages; it also highlights the major turning points in the transformation process and identifies the types of political regimes that have been most visible at each stage of its development, including the contemporary political order. Retrospectively Ukraine is said to have gone through two major stages: first, post-communist transformation (through the late 1990-s), and second, anti-oligarchic struggle and oligarchic rule (2000-2012). Each of these stages is broken down into several shorter phases that reflect the specific balance of democratic and authoritarian features of the regime, the progress or regress of democratization.

Системна криза в Україні як наслідок загальмованої трансформації

Україна перебуває у стані затяжної системної кризи, яка триває мало не від перших років незалежності. Проте раніше, хоч дуже повільно та суперечливо, але відбувалося перетворення інституцій колишньої тоталітарної системи в формально демократичні та ринкові інституції відкритого суспільства. Натомість після поразки Помаранчевої революції та її команди країна увійшла в небезпечний для державності період руйнування створених упродовж 1990-х років нових політичних і економічних інституцій та їх заміни сваволею політичних гравців і/або неформальними інституціями, що виникли в патронажно-клієнтельній системі кланової олігархії. Усі спроби реформ зазнають невдачі, при тому владна верхівка не реагує ні на критику опозиційно налаштованих політиків, аналітиків та інтелектуалів, ні на пропозиції своїх же офіційних експертів з НАДУ, НІСД, ІЄП, що спеціально створені для вироблення і здійснення економічної та інших напрямів державної політики.

Криза досягнула межі, коли руйнування державних інституцій загрожує самому існуванню державності. Країна може перетворитися на «failed state» – невдалу, провалену державу, яка не відбулася. Як буде показано в цій статті, причиною такого стану є загальмованість посткомуністичного етапу інституційної трансформації, який, замість завершитись стадією консолідованої демократії, переріс в олігархічний етап розвитку, який після певного відступу в 2005–2009 роках, завершився утвердженням олігархічного авторитаризму, за означенням не здатного до ефективного антикризового менеджменту. Системний характер кризи, коли в занепаді опинилися і економіка, і політична

сфера, і духовність, потребує не часткових реформ, спрямованих на «латання дір» і не поверхової «модернізації» з невизначеним змістом, а глибокої «тотальної трансформації» [1] на основі аналізу нинішнього стану та формулювання певних проектів «перебудови».

Мета цієї публікації полягає в обґрунтуванні і концептуалізації етапів розгортання політичної трансформації в Україні в контексті інших суспільних змін, а також ідентифікації типів тих політичних режимів, ознаки яких були найбільш помітними на кожному з цих етапів, включно з нинішнім. Це дасть підстави для деяких гіпотетичних суджень про можливі альтернативи розвитку політичної системи України в майбутньому, які будуть сформульовані в підсумку.

Спочатку торкнемося суті деяких понять, різночитання яких може привести до непорозумінь в інтерпретації одних і тих самих явищ, які дослідники, проте, можуть називати по-різному. Держава – для досягнення мети цієї статті – є певною впорядкованою сукупністю владних (політико-адміністративних) інституцій, що забезпечують цілісність, незалежність та керованість суспільства. Державний лад – її найзагальніша характеристика, яка в нерозчленованому вигляді дає нам уявлення про те, що політологи зазвичай розділяють на форму державного правління та політичний режим. Обидва складники важливі, і коли вони перебувають у гармонії – система працює злагоджено та передбачувано. Так є в усталених демократичних системах, але не в молодих державах, які перебувають у процесі трансформації або мають неконсолідовані політичні режими, за яких певний політичний дизайн може давати – через інституційну слабкість та неконґруентність культури і структури – зовсім не ті результати, яких очікували від офіційно створених інституцій. За таких умов вирішального значення набуває поняття політичного режиму, яке показує не те, як була задумана політична система, а як вона реально функціонує.

Політичний режим – це спосіб здійснення політичної влади в аспекті дотримання Конституції і законів, визнання автономності громадянського суспільства, захисту прав і свобод громадян, застосування насильства, служіння суспільному благу чи власним інтересам [2]. Як доволі влучно висловився Олександр Пасхавер, у цьому феномені «відбивається баланс політичного і соціального», при порушенні якого система втрачає рівновагу (що й спостерігалося, на його думку, напередодні Помаранчевої революції) [3].

Важливими інструментами аналізу в цій статті будуть також поняття *трансформація* та *перехід*, які разом з поняттям політичний режим відображають статику і динаміку тих суспільств, у яких відбувається або щойно відбулася заміна суспільного (і відповідно політичного) ладу. Якщо поняття режиму вказує на те, якими є відносини влади і народу на кожен певний момент (статика), то поняття перехід і трансформація характеризують процес змін, показуючи, які і в якому напрямі відбуваються перетворення, яка їх динаміка, чи здатні вони забезпечити досягнення цілей та завдань, зафіксованих у політичних та юридичних документах – Конституції, законах, урядових програмах, програмах впливових політичних партій тощо.

Невизначеність (перехідний характер) типу політичного режиму, через поєднання в ньому старих і нових інституцій та форм поведінки політичних гравців, упродовж певного часу не є чимось неможливим [4], чи тим паче – образливим [5]. У одних країнах пере-

хідний стан триває недовго, а в інших – займає тривалий проміжок часу [6]. Держава та її політичні інституції при цьому функціонують, хоча у випадку несумісності, розбалансованості її різних елементів може перебувати в стані стагнації, яка переривається періодичними кризами та конфліктами. Саме так розвивається Україна, розвіюючи сумніви (висловлені, зокрема М. Михальченком) щодо можливості тривалого існування держави без усталеного політичного режиму. Її політична система «існує», «трансформується», «модернізується», маючи систему формально встановлених політичних інституцій, але вольовий чинник відіграє настільки велику роль в діяльності лідерів та політичних еліт, що політичний режим (як спосіб їхнього керівництва країною) змінюється від одного президентського циклу до іншого, а політичний процес характеризується невизначеністю та нестабільністю. Через ці особливості політичного режиму і політичного процесу, через загальмовану трансформацію, що не здатна забезпечити реформування життєво важливих сфер суспільства, країна не може успішно розвиватися та процвітати.

Вживання слів «перехід» («transition», «transit») чи «перехідний період» не впливає на ці процеси у плані їх гальмування, вони тільки фіксують даність. «Перехідний період – пише Борис Кухта, – це сучасне, що існує між минулим і майбутнім як дещо детерміноване минулим (причиною) і майбутнім (метою). Тому доцільне визнання перехідного періоду як самостійного стану політичної системи» [7]. Ці терміни, як і ціла галузь політичної науки – транзитологія, для яких вони є ключовими категоріями, всупереч твердженням деяких авторів, не є ні ідеологізованими, ні «телеологічними» (спрямованими на досягнення якоїсь політичної мети). Адже переходити можна у будь-якому напрямі і до будь-якої системи. Інша річ, що сучасні зміни політичних систем відбуваються у більшій чи меншій відповідності до концепції «хвиль демократизації» С. Гантінгтона, кожна з яких має періоди піднесення і спаду, переважання демократичних або авторитарних тенденцій. Тож телеологічним є процес демократизації, а не його вивчення. Ця спрямованість суспільств до певної мети знаходить свій вияв у зафіксованому в офіційних документах прагненні народів та політичних еліт будувати на руїнах авторитарних і тоталітарних режимів демократичний лад. Наявність продуманих проектів демократизації, волі й заінтересованості еліт у їх втіленні в життя, як показує історія багатьох країн (наприклад, Польщі), значною мірою забезпечують успіх.

Навряд чи можна досліджувати трансформаційні процеси перехідного періоду (або їх відсутність, адже дія і бездіяльність однаково важливі у політиці), не надаючи належної ваги тим ключовим, стратегічним завданням, які сформульовані в офіційних документах держави, у програмах політичних суб'єктів, тобто не згадуючи, що це – демократичний перехід. Не беручи до уваги поставлених цілей, дослідник не може відрізнити успіх від неуспіху, ефективну діяльність урядів від неефективної. А саме цього, на мій погляд, і домагаються керівники деяких держав, які сходять зі шляху демократичного розвитку. Їм не вигідно, щоб хтось фіксував їхні відхилення від проголошеного демократичного курсу. Свідомо чи несвідомо їм «підігрують» суспільствознавці, звинувачуючи транзитологію в упередженості та телеологічності, виводячи з ужитку слова «перехід», «демократичний перехід», «перехідний період» як начебто недостойні характеристики «великих» держав, імітаційні

проекти тощо. Насправді ж після краху авторитарного чи тоталітарного режиму кожне суспільство неминуче стає перехідним, причому у першому випадку період переходу за означенням має бути простішим і коротшим, бо міняти треба тільки політичний режим, а у другому – довшим і складнішим, бо міняти треба абсолютно все. Відповідно й сподівання на успіх у першому випадку можуть бути більшими, ніж у другому.

Вивчення статистично підтвердженого руху до демократії (а також її занепаду та переходів до авторитаризму) не заперечує критичного ставлення транзитологів до усіх процесів, які супроводжують цей рух, що відзначалося уже в перших дослідженнях переходів [8], які були і є для транзитологів *об'єктом* аналізу незалежно від їх тривалості та результатів. Думка про неминучість настання ліберальної демократії, характерні для деяких футурологів, найменше притаманні якраз представникам науки про переходи – транзитології, які мало не в кожній праці трактують їх як інваріантні за наслідками процеси.

Найбільш вдало та незаанґажовано, на мій погляд, сутність переходу визначив відомий американський політолог Ендрю Арато, для якого «перехід» – це особливий тип суспільних змін, що займає проміжну позицію між революцією і реформою. Поняття переходу відображає процес таких суспільних перетворень, завдяки яким відбувається «інституційний злам» при збереженням правової неперервності. Тобто, старі базові суспільні інституції, а значить і суспільний чи політичний лад, замінюються новими, однак, на відміну від революції, це відбувається без раптової відмови від конституційно-правових норм попереднього режиму. Перехідним періодам відповідають змішані (або гібридні) режими, які можуть існувати довший чи коротший час, залежно від внутрішніх і зовнішніх умов трансформації, від вихідної позиції, масштабності і глибини перетворень та від їх своєчасності, а також від енергійності й цілеспрямованості суб'єктів, які здійснюють перехід, та він їх заінтересованості у відповідних змінах.

Саме складність і багатоплановість пост-комуністичного демократичного переходу спричинилася до того, що частина вчених розглядають його як істотно відмінне явище від пост-авторитарних переходів і пропонують дати йому іншу назву. Єжи Мачкув, наприклад, пропонував застосовувати термін «трансформація» для позначення «одночасної» (подвійної, потрійної, а то й почетвірної) трансформації усіх сфер суспільного життя у посткомуністичних країнах, а «перехід» закріпити за «одинарними» переходами від авторитарних режимів, на зразок тих, що відбувалися в країнах Латинської Америки [9]. Але його пропозиція не прижилася і ці слова – *перехід* і *трансформація* (з означеннями або без) продовжують вживати як синоніми, хоча кожен автор додає якісь свої нюанси [10].

Зважаючи на те, що термін *трансформація* семантично є тотожним українському слову *перетворення*, і що транзитологами він вживається в різних значеннях, ми вживаємо його як такий, що утворює синонімічний ряд зі словами перехід та інституційні зміни. Інституційна трансформація є змістом будь-якого переходу або, навпаки: перехід відбувається шляхом (і завдяки) трансформації. Якщо ж стверджувати, ніби трансформація відбувається в кожному суспільстві і весь час, то сам цей термін втратить будь-яку пізнавальну цінність. У кожному суспільстві (окрім тих, що перебувають у стані повного застою) відбуваються певні зміни. Однак якщо ці зміни поверхові і не зачіпають інституційних основ іс-

нуючого порядку, вони не є «перетвореннями», а отже, їх недоцільно називати – в інтересах термінологічної визначеності – трансформацією.

Загальна схема перебігу переходів до демократії в різних країнах та основних стадій цього процесу представлена в працях Д. Растоу, Ґ. О'Доннелла, А. Пшеворського, Ф. Шміттера і Мейнверінга і на сьогоднішній день стала загальновідомим надбанням політології, увійшла в підручники й навчальні посібники [11]. Тому не розкриваючи їх змісту відразу перейдемо до питання про те, які етапи та стадії властиві переходу/трансформації в Україні, та до якого результату країна прийшла на сьогоднішній день і що її може очікувати в майбутньому.

Транзитологічна концепція переходу і українське суспільство періоду незалежності: етапи і траєкторія розвитку

В якому напрямі розвивається перехідний процес і «від коли і до коли» він триває залежить від конкретних умов кожної країни. В одних випадках, як-от у Польщі, цей процес порівняно швидко завершився утвердженням консолідованої демократії [12]. У Білорусі намагання спрямувати країну на демократичний шлях розвитку дуже швидко зазнали невдачі, і країна після 1994 р. під керівництвом А. Лукашенка звернула на шлях авторитаризму. Туркменістан взагалі не розпочинав рух до демократії, а Україна, навпаки, на тривалий час застрягла на переході, здійснюючи кроки то вбік більшої демократії, то вбік авторитаризму. Як саме це відбувалося, показує ламана лінія нелінійної трансформації в Україні на рис. 1. Для цієї статті вона була дещо перебудована та доповнена описом елементів, які дають змогу легше співвіднести їх з етапами та стадіями трансформаційного процесу.

Вертикально розташовані еліпси 1, 3, 5 символізують комуністичний тоталітарний або авторитарний режим як вихідну позицію перетворень; посткомуністичний авторитаризм (внизу) та ліберальну демократію (вгорі), які утверджуються внаслідок цілеспрямо-

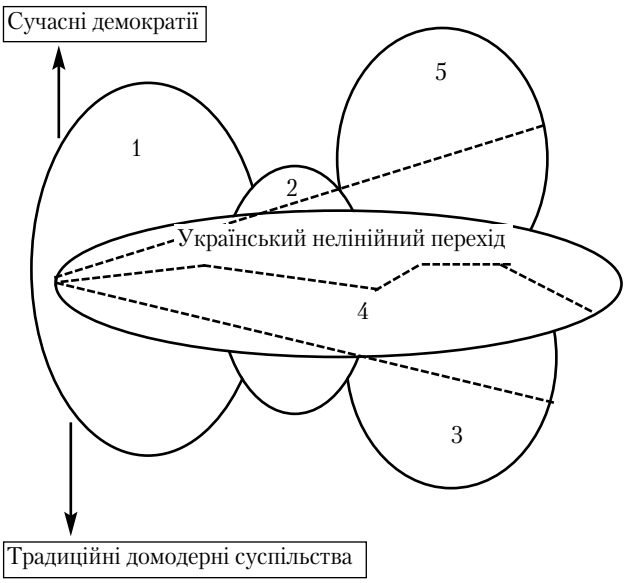

1) Комуністичні тоталітарні й авторитарні режими

2) Перехідні суспільства з тимчасовими проявами залишкового авторитаризму

3) Інституціалізовані посткомуністичні авторитаризми

4) Сповільнені нелінійні переходи і гібридні (змішані) режими

5) Консолідовані посткомуністичні демократії

Рис. 1. Траєкторія посткомуністичної трансформації в Україні.

ваного й відносно короткочасного (еліпс 2) або тривалого й загальмованого (еліпс 4) переходів. Пунктирна лінія, що йде праворуч догори, умовно позначає лінійний (прямий, безперешкодний) перехід до ліберальної демократії. Така ж лінія, що йде праворуч донизу, відображає лінійний перехід до авторитарного режиму. Зрозуміло, що перша в реальності може мати місце (як виняток) за особливо сприятливих умов демократичної трансформації, а друга – за умов особливо несприятливих. Більшість країн не мають такої прямої дороги до утвердження виразно демократичного або авторитарного режиму, а деякі, як наприклад Україна, здійснюють повільні кроки то вбік демократії (горизонтальний еліпс 4, перший, третій та четвертий відрізок ламаної лінії, що відповідають правлінню Кравчука, раннього Кучми та Ющенка), або вбік авторитаризму (відрізки другий та п'ятий, що стосуються президентства Кучми, особливо другого терміну його перебування при владі, та Януковича).

Під час переходу відбувається процес інституційної трансформації з наступною легітимізацією, закріпленням новостворених інституцій у вигляді загальновизнаних і прийнятих суспільством правил політичного й суспільного співжиття. У разі успішного переходу трансформація закінчується утвердженням і консолідацією нового демократичного ладу. Але може бути й неуспіх – у вигляді *відхилення* від поставлених та закріплених у конституціях і політичних програмах, але ще не досягнутих цілей і завдань, або у вигляді *переривання* цього процесу перетворень під впливом раптових або поступових, але істотних для даного політичного ладу змін у середовищі еліти чи загалом – у суспільному середовищі (контрреволюційний переворот, інтервенція, узурпація влади насильницьким способом, поява нових впливових соціальних сил, зміна балансу сил між владними елітами). За правління Л. Кучми було чим раз більше відхилення (яке частково виправила Помаранчева революція), а після приходу до влади В. Януковича сталося переривання.

Ретроспективний погляд на минулі понад 20 років руху України від комуністичного режиму дає змогу виокремити в ньому два великих етапи з поділом кожного на декілька стадій.

Упродовж 90-х років тривав **перший – посткомуністичний етап** розвитку, який розпочався ще в СРСР. У його межах можна виокремити (відповідно до теорії переходів) підготовчу *стадію лібералізації* тоталітарного режиму, і дві стадії переходу, які відбулися: *стадію демократизації* та *стадію прийняття політичних рішень* щодо створення нових політичних та економічних інституцій (на практиці це означало заміну суспільного й політичного ладу). Третя стадія власне переходу – *консолідації демократії*, на якій відбувається легітимація новостворених інституцій та перетворення їх на звичні й поціновувані елітою та суспільством практики, в Україні так і не наступила.

Хронологічні рамки цих стадій розмиті, бо деякі специфічні обставини розвитку новоутвореної посткомуністичної держави обумовили її затримку на старті і сповільнений рух потім. Відтак невиконані завдання переходили з попередньої стадії на наступну, створюючи ситуацію відсутності чітких меж між ними. З деяким накладанням однієї стадії на іншу, їх часові межі можна визначити приблизно так: 1987–1990 роки – лібералізація; 1990–1994 роки – демократизація; 1992–1999 роки – прийняття рішень щодо заміни суспільних інституцій у політичній та економічній сфері (економічна й політична трансформація,

глибокі зміни соціальної структури суспільства). Стадія демократичної консолідації гіпотетично мала би розпочатися десь у 1997–2000 роках, проте через зміни у соціальній структурі, а, отже, і в розташуванні політичних сил, появи на політичній арені нових потужних гравців в особі олігархів, відбулося «заклинення демократизації», посткомуністичний етап зупинився на півдорозі, а суспільство увійшло в **другий, олігархічний етап** свого розвитку. На перешкоді перетворенню формальних інституцій ліберальної демократії в реальні тепер постали неформальні правила політичної гри кланово-олігархічного походження, часто пов'язані з великими грошима, а також людьми, які їх мали і їх захищали.

Процес виникнення класу олігархів розпочався в Україні у 1996–98 роках на основі фінансово-промислових груп кланового (патронажно-клієнтельного) типу. На межі XX і XXI століть представники цих груп, які на той час оволоділи політичними ресурсами та ЗМІ, вже намагалися диктувати свою волю політикам. Показовою в цьому плані була відставка В. Ющенка з посади прем'єр-міністра у 2001 р., якій передували дуже прозорі пропозиції перейти в табір олігархічних груп і обслуговувати їхні інтереси. Невдача з Ющенком і його намір стати опозиційним політиком спонукала їх енергійніше взятися за конституційну реформу, яку олігархи разом з Л. Кучмою затіяли з метою зберегти владу у своїх руках на необмежений час. Але й тут їх на тому етапі спіткала невдача. Тож можемо вважати, що у 2000–2004 роках бюрократично-олігархічний авторитаризм залишився напівінституціалізованим, а суспільство усе ще зберігало риси перехідного стану. І тільки після 2010 р. олігархам, а точніше одному олігархічному клану – донецькому – вдалося оволодіти усією повнотою влади і встановити олігархічний авторитаризм.

Настання олігархічного етапу не означало, що демократичний вектор розвитку Україна втратила цілком. Накопичений у суспільстві потенціал боротьби за демократію ще зберігався і навіть досягнув своєї найвищої точки під час та після Помаранчевої революції, що дає підстави вважати українське суспільство транзитним аж до 2010 р. Наростанню авторитарних тенденцій протидіяв протестний рух, у якому брала участь і який очолювала політична опозиція, що забезпечувало збереження в суспільстві орієнтації на демократію як лад, який «попри усі його недоліки, найкраще підходить для України» [13]. Прагнення сильного лідера також були властиві громадській думці цього періоду, однак відповіді на уточнюючі запитання про те, як саме має діяти цей сильний лідер, не залишають сумніву в тому, що більшість респондентів відкидали авторитарний режим як бажаний (відсоток його прихильників залежно від місця і часу коливався у межах 7–12 %) [14].

Слід зазначити, що періодизація розвитку політичної системи України у XXI ст. багато в чому залежить від точки відліку. У 2005–2009 роках, коли демократія була хоча й слабкою, проте домінуючою тенденцією розвитку, цілком виправданим був погляд на стадії як втілення зигзагоподібного шляху до консолідації – нехай у більш-менш віддаленому майбутньому – демократичного режиму. Проте після втрати в 2010 р. прихильниками демократичного розвитку влади, їхня сутність бачиться по-іншому. Дві перші стадії олігархічного етапу (від 2000 до 2010 року) виглядають нині як стадії боротьби владно-олігархічних еліт «за», а опозиції та громадянського суспільства «проти» наступу олігархічного автори-

таризму, а третя стадія – після 2010 р. – як стадія утвердження останнього. Їм можна дати такі означення: 2000–2004 роки: слабкий напівінституціалізований *транзитно-бюрократичний авторитаризм* посткомуністичного типу – при зростанні владних амбіцій олігархічних сил і активній демократичній опозиції, що забезпечувала збереження транзитних тенденцій; грудень 2004–2009 роки: *поновлення демократичного транзиту* та електоральної демократії завдяки Помаранчевій революції – при слабкості правових основ функціонування державного механізму, збереженні впливу олігархів, процедурному хаосі з ознаками охлократії та візантизму; від 2010 року до нинішнього часу: утвердження *інституціалізованого олігархічного авторитаризму з тенденцією до султанізму*, який поки що залишається неконсолідованим, однак зміцнюється з кожним днем.

Найважливіші зрушення, що забезпечували інституційну перебудову суспільства та його політичної системи відбувалися дотепер і, ймовірно, відбуватимуться в майбутньому після значних спалахів всенародної активності – «малих революцій» [15]. Вони привносили в загальмований процес трансформації революційні моменти та здійснювали коригуючий і стимулюючий вплив, давали поштовх до утвердження або збереження демократичних інституцій національної держави. Це можна побачити на рис. 2, який схематично відображає етапи пройденого Україною шляху упродовж більше ніж 20-ти останніх років, екстраполює їх на майбутнє, проектує можливі наступні стадії розвитку.

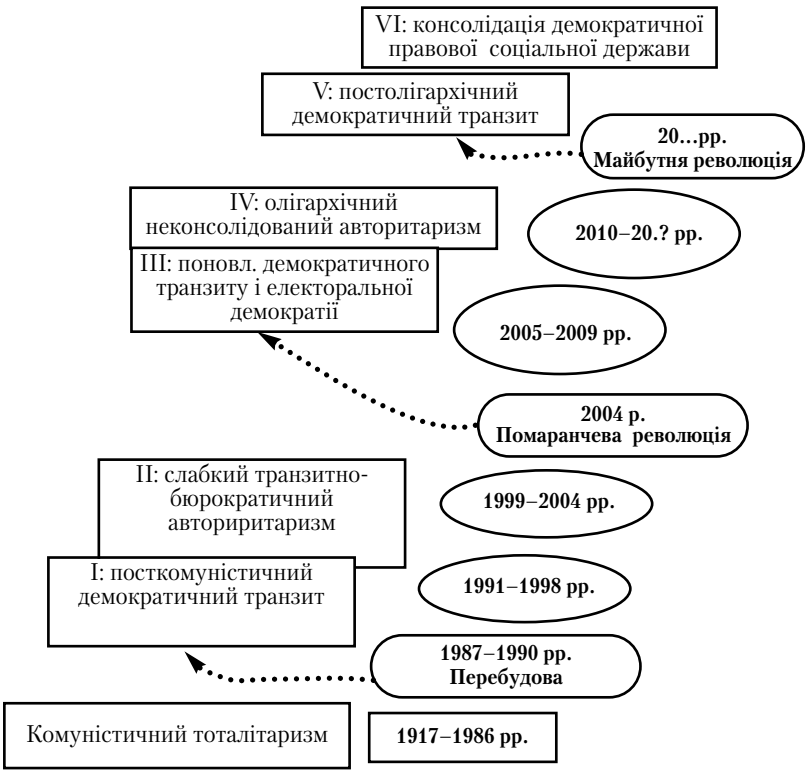

Рис. 2. Від посткомуністичної до антиолігархічної трансформації: минуле і майбутнє української мрії про правову демократичну державу

На рисунку зображено оптимістичний варіант розвитку, спрямований на втілення в життя української мрії про демократичну правову державу. Однак він не містить ніяких часових маркерів, а також не є єдино можливим. Очевидно тільки одне, що розв'язати проблеми, які нагромадились упродовж загальмованої, зигзагоподібної трансформації в Україні, не вдасться без нової коригуючої участі широкого громадянства в політиці, на той раз, безумовно, в іншій формі, ніж це було під час Майдану.

Олігархічний режим і можливості повернення на шлях демократії

Практично упродовж усіх 1990-х років і першої декади XXI ст. політичні відносини в Україні не відповідали критеріям режиму якогось одного типу, бо в ньому нашаровувались риси старих і нових форм взаємодії, офіційно прийняті демократичні та неофіційні недемократичні правила політичної «гри». Це загалом не суперечить перехідним системам, а також концепції «гібридних» політичних режимів, яка виникла у відповідь на появу достатньо стійких і тривалих режимів змішаного типу [16]. Із занепадом третьої хвилі демократизації у світовому вимірі, а особливо після того, як один із впливових американських політологів оголосив «кінець парадигми переходу» [17], на Заході набули популярності концепції авторитаризму «з прикметниками» і їх почали охоче використовувати для характеристики політичного режиму в країнах, які не спромоглися упродовж 1990-х років перейти до консолідованої (стійкої, утвердженої) демократії. Стосовно України погляди щодо «змагального авторитаризму», який базується на «плюралізмі за замовчуванням» розвивали Л.А. Вей та С. Левіцкі; П. Д'Анієрі, В. Полохало, М. Рябчук та інші писали просто про авторитаризм [18]. Проте з огляду на особливості суспільств, які трансформуються, важливо відрізняти авторитаризм як цілісний режим і авторитаризм як синдром. Другий може перерости в перший, а може так і залишитись на рівні особливостей певних культурно-поведінкових характеристик окремих груп чи осіб, стилю поведінки лідерів, або «анклавів» авторитарних відносин, які усе ж таки не змінюють політичної системи інституціонально.

Присутність авторитарного синдрому у певних його формах в Україні від початку 90-років XX ст. не підлягає сумніву. Як зазначає проф. Едуард Афонін, «*авторитаризм є складовою структури перехідних процесів*, на відміну від тоталітаризму, який є властивим для стабільних соціальних станів; крім того, авторитаризм є феноменом інверсійних (зворотних) тенденцій, які розгортаються саме в період трансформації» [19] (курсив наш – *А.К.*). У книзі «Профілі посткомуністичного авторитаризму у Центральній і Східній Європі», за редакцією Ежи Мачкува [20] автори показують, що практично в кожній країні, де відбувається трансформація тоталітарного режиму, авторитаризм присутній у тій чи іншій формі, тією чи іншою мірою. Це може бути тимчасовий (залишковий) [21], перехідний (транзитний) або інституціалізований авторитаризм. Крім того, очевидно, що останній його різновид може бути як консолідований, так і не консолідований. У першому випадку (аналогічно до консолідованої демократії) основні політичні гравці та значна частина або й більшість суспільства визнають його як єдино можливий на цей період лад. Неконсолідований авторитаризм якийсь час може триматися на силі та обмані, але не маючи твердої опори в суспіль-

стві, все одно буде приреченим на загибель.

Ознаки інституціалізованого авторитарного режиму олігархічного типу з'явилися в Україні після президентських виборів 2010 р. Про це свідчать: неконституційний спосіб скасування політичної реформи 2004 р. і повернення до Конституції в редакції 1996 р.; довільне трактування статусу Президента з наділенням його повноваженнми глави виконавчої гілки влади, що не передбачено навіть цією редакцією Конституції; повна втрата ролі незалежного органу Конституційним судом та іншими судами; руйнування парламентських процедур; розправа з лідерами опозиції та інші репресії; повсюдне перешкоджання – з надмірним використанням силових структур – мирним зборам громадян та покарання лідерів таких виступів. Наявна в Україні опозиція констатує ці та численні інші порушення законів і Конституції владною верхівкою, але протидіяти, чи тим більше запобігти таким вчинкам поки що неспроможна.

Про те, що нинішній режим є олігархічним, пишуть чимало політологів та представників інших суспільних наук в Україні: М. Михальченко [22], Г. Коржов [23], В. Глазунов [24], О. Кіндратець [25] та інші. Визначаючи олігархію як політичний режим «за якого політична влада належить групі найбагатших громадян», М. Михальченко дає відносно нейтральну оцінку цього режиму з точки зору суспільного розвитку, оскільки олігархічна форма правління, за його словами, «існувала в усі часи й існує сьогодні» [26]. І хоч це справді так, дослідники олігархії – від Арістотеля до Фукуями і більшості сучасних українських та зарубіжних політологів – оцінюють її як «неправильний», несправедливий і несприятливий для суспільного розвитку режим. Спробуємо з'ясувати – чому і наблизитись до розуміння особливостей олігархічного режиму в сучасній Україні.

Тут слід звернутись до вузького та широкого трактування поняття *олігархія*. Цим словом позначають (відповідно до його семантики) спосіб владарювання, політичний режим, але також і групу, яка володарює. Оскільки олігархічні групи у тій чи іншій формі існують у багатьох країнах, де економіка базується на приватній власності, і оскільки вони мають значний вплив на політику своїх держав, то при бажанні (зі значною мірою натяжки) їх усі можна було б назвати олігархіями. Однак про наявність олігархії як політичного режиму прийнято говорити лише тоді, коли є виразні ознаки того, що політику держави визначають інтереси олігархів, *економічна й політична влада яких взаємно переплетені і одна живить іншу*.

Олігархія як політичний режим – це авторитарне правління найвищого прошарку багатіїв, які із своєї економічної могутності добувають політичну владу. Колишній головний економіст МВФ Саймон Джонсон говорить, що «це – політична влада, заснована на економічній владі» [27]. Російський економіст Михайло Делягін дає таке визначення олігарха: «Олігарх – це бізнесмен, який отримує критичну частину свого прибутку за рахунок контролю за тими чи іншими елементами держави» [28]. Американський політолог Джефрі Вінтерс наголошує, що навіть «цивільну (civic) олігархію» або «олігархію всередині демократії», що існує, на його думку, в США, не можна плутати із поширеним у всі часи станом, коли багаті мають більше впливу на владу, ніж бідні. «Суть «олігархії всередині демократії» полягає у наявності в олігархів *близької до вето влади на будь-які загро-*

зи сконцентрованому [в їхніх руках] багатству» [29] (курсив наш – *А.К.*).

У будь-які часи і в будь-якій країні політична влада олігархів спрямована насамперед на захист, а також на примноження багатства. Поєднання двох видів влади – економічно та політичної – робить олігархів майже всесильними. Тому владна верхівка за олігархічного авторитаризму поводиться свавільно, широко застосовує насильство, порушує закони або ж пристосовує їх до інтересів панівної групи за ігнорування волі народу та з порушенням встановлених правил і процедур законотворчої діяльності.

Відомо, що Арістотель відносив олігархію до поганих форм правління, протиставляючи її аристократії. Проте рідше згадують те, що, характеризуючи олігархію як владу багатої меншості, філософ виокремлював чотири її види, а саме: за першого «досягти державних посад можна тільки володіючи значним майновим цензом...»; за другого – «особи, що володіють ним [майновим цензом], заповнюють вакантні місця шляхом кооптації», але тільки серед певного кола осіб (якщо ж кооптація відбуватиметься серед усіх, хто володіє цензом, то такий лад наближатиметься до аристократії, стверджує Арістотель); за третього виду олігархії «син заступає батька»; за четвертого – син заступає батька і «панує не закон, а власті: цей вид в олігархічному устрої те саме, що в монархічному тиранія...» [30]. Згадуваний уже Дж. Вінтерс також виділяє 4 види олігархії, причому її крайня форма виглядає приблизно так само як у Арістотеля: сімейна диктатура або, як тепер її називають політологи, – султанізм.

Яка саме форма олігархії утверджувалась у давньогрецькому полісі, залежало від розподілу багатства. Там, де існували широкі верстви середньозаможних громадян, вона була відносно м'якою. Але там, де влада зосереджувалась у руках кількісно невеликого угруповання з дуже великими статками, вона набувала форми свавільного, деспотичного правління в інтересах панівної групи. «... Люди, – зазначає Арістотель, – що володіють ...надміром майна, сили, добробуту, дружніх зв'язків тощо, не бажають і не вміють коритися..., а панувати вміють так, як це роблять пани з рабами» [31]. Через усю четверту книгу «Політики» червоною ниткою проходить думка про зв'язок надмірного багатства, користолюбства, зневаги до інтересів простолюду, сваволі та, зрештою, беззаконня і деспотизму, а також про руйнування і занепад держав як наслідок такого свавільного правління.

Можемо поміркувати, якої форми набула і на якій основі виникла українська олігархія. Очевидно, що не тієї, яка наближається до політії – поміркованої демократії, де домінують люди з середнім достатком. Глибоке соціальне розшарування привело до виникнення саме «держави панів і рабів, де одні сповнені заздрощів, другі – презирства» (Арістотель [32]); кооптація правлячого класу здійснюються з певної соціальної групи (донецького олігархічного клану та людей, наближених до сім'ї Президента), основою панування служить не закон, а вольові рішення осіб при владі, які підлаштовують правила і закони під себе, або ж просто їх ігнорують. Вертикаль замикає посада Президента, який за Конституцією не є главою виконавчої влади, але привласнив собі ці повноваження. Тобто сформувався олігархічний авторитаризм з тенденцією перетворення його в султанізм, який сьогодні, як і в минулому, розглядається в політичній науці як крайня форма олігархії, коли вона перебуває на межі переходу в тиранію. Поки що цей режим не знайшов

способів легітимації в очах усього суспільства, а не тільки Південно-Східного регіону країни, а тому залишається неконсолідованим.

Олігархія – свавільне правління, але переважно не одноосібне. Тому вона може маскуватися під демократію, хоча б неліберальну, маніпулятивну, неправову. Однак за певних обставин під впливом тих чи інших загроз (або спокус) панівна група впливових осіб здатна погодитись передати владу в руки одноосібного правителя, який, зміцнивши свої позиції за допомогою силових структур і патримоніальної бюрократії, може й перестати рахуватися з тими, що наділили його всемогутньою владою. Тоді олігархія, яка сама по собі лиш наближається у своїх крайніх проявах до тиранії, може справді перерости в тиранію.

Дехто з аналітиків стверджує, що саме це зараз відбувається в Україні. Однак, на мій погляд, такі оцінки випереджають події. Характеризуючи патримоніальний, за його термінологією, тип олігархічного правління, Олександр Фісун відзначає таку його особливість: політичні еліти «конкурують між собою за доступ до клієнтарно-патронажної мережі, в центрі котрої знаходиться лідер держави» [33]. Хтось щось втрачає, а хтось набуває. Так, зрештою, відбувається за будь-якої абсолютної влади. «Перетягування каната» і «тасування колоди» наближених до Президента осіб відбувалося й під час правління Л. Кучми, але ні одна із сторін, що цим займалася, не виграла від цього. Навпаки, виграло громадянське суспільство – попри те, що воно було значно слабше, ніж зараз. Втім, значно слабшим у той час був і олігархат. Тепер же сподіватися, що олігархи відречуться від можливості мати вирішальний голос при вирішенні питань, які їх найбільше цікавлять (власності, можливості примноження своїх статків), на мій погляд, немає підстав.

Тож у громадянського суспільства залишається шанс спонукати (батогом і пряником) олігархів усвідомити, що єдина точка дотику їхніх інтересів з інтересами суспільства є встановлення правової держави. Під тиском внутрішніх і зовнішніх обставин олігархи (мабуть, не всі, але найбільш суспільно активна їх частина), мають усвідомити парадоксальність ситуації, яку вони створили власними руками. Якщо «екзистенційний інтерес» олігархів полягає в захисті багатства, то вони мали б домагатися створення правової держави західного зразка, в основі якої лежить принцип непорушності приватної власності. Українські ж олігархи витворили – і чим далі, тим більше творять – систему свавільного правління, яка їм же найбільше й загрожує. Враховуючи специфіку української олігархії – її занадто тісний зв'язок у минулому з криміналітетом і дуже низький рівень нинішньої співпраці з інтелектуалами, здатними пропонувати сміливі ідеї – навряд чи таке прозріння станеться без сильного зовнішнього поштовху, «великого соціального переляку» або чогось подібного, після чого частина з них зменшить «апетити» в обмін на гарантії збереження власності засобами правової держави. У такому випадку громадянське суспільство зможе розпочати рух у напрямі встановлення правового порядку, який і стане засобом «приручення олігархів». Неминуче при цьому вони зазнають деяких втрат. Однак ці втрати будуть порівняно незначними на тлі попередніх масштабів привласнення державних ресурсів упродовж десятиліть, а також у порівнянні з можливістю втратити все внаслідок народного бунту, до якого зможуть приєднатись «обділені» в попередній період або

«новонароджені» під час переділу «хижаки».

Панування закону, яке створить передумови для справжнього демократичного представництва і вираження народної волі (отже, й обмеження своволі олігархічної верхівки), дає немалий виграш і класу олігархів – у вигляді гарантій недоторканності їхньої власності. Суспільно-політична система від дикої, свавільної олігархії могла б розвиватися вбік «олігархії в межах демократії», яка хоч і не забезпечить усієї повноти політичної свободи, однак буде незрівнянно ефективнішим режимом ніж свавільна, маніпулятивна олігархія комерційно-кримінального типу.

Теоретично можливі щонайменше три варіанти усунення від влади олігархів і рішучого зсуву політики до правової держави і демократії. *Перший варіант* – найлегший для суспільства, але найменш імовірний в умовах України: коли боротьба між різними групами олігархічних еліт закінчується їх компромісом на користь правових відносин. Патова ситуація у їх протиборстві щодо розв'язання якоїсь життєво важливої суспільної проблеми може примусити сильнішу сторону, яка раніше претендувала на диктат, домовлятися з іншою, слабшою стороною про взаємно прийнятні правила політичної гри. Але це – не про нашу теперішню еліту. Потрібна і більш освічена та раціонально мисляча правляча група, і більш ініціативна та рішучіша опозиція, здатна формувати програми розвитку без огляду на неможливість їх втілення «за цієї влади», і мобілізовувати народ на свою підтримку.

Другий варіант – це так званий чорний переділ, або насильницька революція з домінуванням соціально-економічних мотивів переділу власності між переможцями. Шлях імовірний, але не корисний для суспільного розвитку. Як вважає Б. Гаврилишин та багато інших високо освічених та життєво досвідчених людей (зокрема, учасників Ініціативи Першого грудня), ні до чого доброго такий сценарій привести не зможе. Старий лад буде знищений, але на зміну може прийти нічим не кращий. Для побудови нових відносин потрібна єдність революціонерів як щодо цінностей, так і щодо майбутнього суспільно-політичного ладу. А цього якраз і не трапляється під час насильницьких змін режиму, бо в результаті здобуття влади починається так званий постреволюційний синдром, який руйнує єдність команди і зводить нанівець здобуті переваги. Часто до цього додається ще й те, що маховик насильства не вдається зупинити, через що встановлюється ще більш жорстокий лад, ніж той, що був до революції.

Альтернативою є шлях мобілізації суспільства навколо певного плану дій, який буде здійснюватись після революції і по суті означатиме інституційну революцію. Потрібна не тільки готовність захищати цей план, а й наявність команди, здатної його виконати. Нині в Україні існує «прірва між громадським сектором і політичними партіями, точніше – керівництвом цих партій та їх фінансовими донорами» [34]. Не меншим є розрив між обома цими середовищами та інтелектуалами, здатними запропонувати не популістський проект, придатний для захоплення влади, а справді багатоаспектний план переобладнання суспільства. Такі плани ніколи не реалізовуються повною мірою і в незмінному вигляді, але й починати без них – значить запрограмувати ще одну поразку. Тільки за умови подолання зазначених розривів можливий третій, найбільш складний для виконання, але і найбільш продуктивний в разі успіху, варіант розвитку подій.

Третій варіант – це народне повстання на зразок Помаранчевої революції, не менш масштабне, але більш радикальне, організоване та свідоме щодо тих цілей, які мають бути досягнуті внаслідок революції, а також щодо способів їх досягнення. Воно загрожуватиме не лише владі, але й власності олігархів, які (можливо їх частина) змушені будуть шукати порозуміння з лідерами повстанців, які матимуть змогу організувати, умовно кажучи, круглий стіл для досягнення домовленостей про нові правила співжиття. Для успіху цього круглого столу повинні бути поступки з обох сторін. Олігархи мають погодитись на реінституціалізацію та деолігархізацію політичної системи за проектом правової, демократичної держави (з проведенням установчих зборів і низки інших заходів радикального переоблаштування суспільно-політичного життя) та включення в нього олігархів на умовах повної легалізації і значного обмеження їхньої власності та доходів (через введення ефективного антимонопольного законодавства, прогресивного оподаткування тощо). З боку опозиційних лідерів має бути продемонстрована готовність забезпечити недоторканність решти майна і доходів у майбутньому.

У разі проходження цього варіанта можливий мирний перебіг майбутньої «малої революції», для ефективності якої потрібна реалізація досить популярної в Україні ідеї про «інституційне перезавантаження» або «перезаснування» політичної системи; або як це останнім часом знову почали називати (відновивши риторику 90-х років) – творення нової, третьої республіки. Невід'ємною складовою цього процесу мусить стати здійснення установчої влади народу через скликання Конституційної Асамблеї, Народних / Національних зборів або Конституційного конвенту (назва не має значення), у боротьбі за які й міг би розпочатися увесь цей процес. Наразі ця ідея має вигляд утопічної, оскільки ми бачимо недостатню кількість і слабку згуртованість відданих її впровадженню активістів. Але за своїм змістом і наслідками вона найбільш реалістична, бо передбачає усунення від влади теперішньої виродженої, байдужої до суспільних проблем політичної еліти та зміну конституційного ладу країни за участі народу і в його інтересах.

Тут не місце описувати можливий алгоритм творення нової республіки та її легітимної конституції, але на одному моменті слід наголосити: мова йде не про одноразовий акт ухвалення документа під назвою Конституція, а про тривалий процес укладення нового легітимного суспільного договору. Тільки тривалість забезпечить паралельне формування нового інституційного дизайну, заміну і легітимацію державних інституцій, зміцнення громадянського суспільства і формування нової еліти. Люди, що справді прагнуть оновлення та зміцнення української державності, творитимуть нові інституції, а нові інституції передбачатимуть нові механізми селекції еліт і створюватимуть нове середовище для їх діяльності.

Література та примітки

1. *Гаврилишин Богдан.* Україна потребує трансформації тотальної / Богдан Гаврилишин. – Радіо «Свобода». – 27.08.2012 [електронний ресурс]. – http://1-12.org.ua/2012/08/27/893

2. Олександр Фісун висловлює думку, що «центральним елементом поняття "політичний режим" є концепція балансу сил. Політичний режим згідно з цією точкою зору є певним форматом взаємодії політичних акторів з їхніми ресурсами, стратегіями і видами капіталу в рамках визначеного набору формальних і неформальних правил» (див.: *Фісун О. А.* Політичний режим

України у порівняльній перспективі / О.А. Фісун // Стратегічні пріоритети. [текст] – № 1 (6). – 2008. – С. 6). На мою думку, в цьому визначенні йдеться швидше про суспільні передумови режиму, тоді як сам режим – це спосіб дії владної еліти у її стосунках з народом, який на цих передумовах базується.

3. *Пасхавер Олександр*. Перманентна українська революція. Епізод 2007 р. // Олександр Пасхавер. Дзеркало тижня. – 5 жовтня 2007 [електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/POLITICS/permanentna_ukrayinska_revolyutsiya_epizod_2007.html

4. *Михальченко Микола*. Політична система в Україні: що ми модернізуємо? // Віче. – № . – 2011 [електронний ресурс] . – Режим доступу: www.viche.info/journal-/2358/.

5. *Влащенко Сергій*. Україна: між демократією й тоталітаризмом // Українська правда. – 13 березня 2013 [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/columns/2013/03/13/6985442/.

6. Порівняння шляху до демократії Польщі і України див. у кн.: Transformacja w Polsce i na Ukrainie: Wybrane aspekty. Pod redakcj naukow *Andrzeja Antoszewskiego, Antoniny Kolodii, Krzysztofa Kowalczyka* / Трансформація в Польщі і в Україні: Вибрані аспекти [text]. За ред. *Анджея Антошевського, Антоніни Колодій, Кшиштофа Ковальчика*. – Wroc aw, 2010. – 746 с. Про траєкторію переходу зокрема йдеться у вступних статтях А. Антошевського та А. Колодій (С. 373–400).

7. Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни [текст] / За ред. Бориса Кухти. – Львів: Кальварія, 2003. – С. 326.

8. *O'Donnell G. and Schmitter Ph. C.* Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions About Uncertain Democracies [text] / Guilermo O'Donnell, Philipp C. Schmitter. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986. – P. 3–5, 66–67; Przeworski A. Democracy and the market. Political and Economic reforms in Eastern Europe & Latin America [text] / Adam Przeworski. – Cambridge: Cambridge University Press. 1991. – P. 51.

9. *Мачкув Е.* Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация // Полис. – 2004. – № 4 [электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.politstudies.ru/N2004fulltext/2000/4/4.htm

10. Див.: *Колодій Антоніна*. Траєкторія демократичного переходу в Україні / Антоніна Колодій // Політична трансформація в Польщі та Україні: 1989–2009. Вибрані аспекти [текст]. – Вроцлав (Польща). – 2010. – С. 383–386.

11. Див.: Основи демократії [текст] : підруч. для студентів вищих навчальних закладів. Вид. ІІІ, перероб. і доп. / За заг. ред. Колодій А.Ф. – Львів: Астролябія, 2009. – С. 117–124; Політологія [текст] : підручник для вузів / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космина, В. Харченко / за наук.ред. Антоніни Колодій. – 2-ге вид., перероб.та доп. – К.: Ельга, Ніка-центр, 2003. – С. 455–458, 461–466; Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира [текст] / под. ред. В. Бакирова, Н. Сазонова. – Харьков: ХНУ им. В.Н. Каразина, 2005. – С. 426–433 та інші.

12. Про його перебіг див.: *Антошевський Анджей*. Перехід до демократії: аналіз випадку Польщі // Трансформація в Польщі та в Україні: вибрані аспекти [текст] / за ред. А. Антошевського, А. Колодій і К. Ковальчика. – Вроцлав (Польща), 2010. – С. 11–22; 373–382 (польс. і укр. мовами).

13. Див.: *Колодій Антоніна*. Демократичні цінності в Україні на терезах регіональних відмінностей (за результатами опитувань громадської думки) / А. Колодій // Агора. Наука без кордонів [Текст]. Випуск 11 . – К.: Стилос, 2012. – С. 95–96.

14. *Колодій А. Ф.* Демократія як умова гуманітаризації урядування (за матеріалами опитувань громадської думки населення Львівщини) / А.Ф. Колодій // Модернізація системи державного управління та державної служби: теорія та практика: – матеріали щоріч. наук.-практ. конф. з міжнародною участю. Пленарне засідання. 20 квітня 2012 р. [Текст] – Львів: ЛРІДУ НАДУ при Президентові України, 2012. – С. 21–26.

15. Про їх особливості див.: *Колодій А.* Реформування чи перезаснування держави: які зміни потрібні Україні? // Україна і світ: прагнення змін [текст] : монографія. – Київ: Дух і літера, 2010. – С. 16–18.

16. Див.: *Шипунов Г.В.* Гібридні політичні режими як феномен суспільно-політичної трансформації пострадянських країн (на прикладі України, Росії та Білорусі) // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні : зб. наук. праць за матеріалами IV Міжнар. конф. [текст] – Ялта. 28–30 вересня 2006. – К.: 2007. – С. 206–212.

17. *Carothers, Thomas.* The end of transition Paradigm / Thomas Carothers // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13. – No. 1 [text]. – Pp. 5–21.

18. *Way L.A.* The Sources and Dynamics of Competitive Authoritarianism in Ukraine / Lucan A. Way // Journal of Communist Studies and Transition Politics – 2004. – Vol. 20. – No. 1 [text]. – Pp.1–19; *Полохало В.* Від авторитаризму до... авторитаризму? Україна в політичному інтер'єрі колишніх радянських республік / Володимир Полохало. – Дзеркало тижня . – 2004. – 28 серпня.

19. *Афонін Е.* Ваймарські уроки України, або універсалії перехідних періодів суспільного розвитку / Едуард Афонін // Дзеркало тижня. – 2006. – 18–24 березня [електронний ресурс] . – Режим доступу : http://www.zn.kiev.ua/nn/show/589/52867/

20. Autoritarismus in Mittel- und Osteuropa [text] / Marckyw Jerzy (Hrsg.). – VS Verlag fьr Sozialwissenschaften Wiesbaden, 2009. – 359 s.

21. *Kolodii Antonina.* Temporary Post-Communist Authoritarianism and Democracy: Ukraine 1990–1994 / Antonina Kolodii / In: Marckyw Jerzy (Hrsg.): Autoritarismus in Mittel- und Osteuropa [text]. – VS Verlag fьr Sozialwissenschaften Wiesbaden, 2009. – Pp. 138–164.

22. Див.: *Михальченко М. І.* Політична система в Україні: що ми модернізуємо? // Віче. – №1. – 2011 [електронний ресурс] . – Режим доступу : www.viche.info/journal/2358/.

23. *Коржов Г.* Олігархія як модель обмеженої модернізації / Геннадій Коржов // Український соціум [текст]. – 2007. – № 1. – С. 104–114.

24. *Глазунов В. В.* Олигархизация политической системы современной Украины / В.В. Глазунов // Культурологічний вісник : наук.-теор. щорічник Нижньої Наддніпрянщини [текст]. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – Вип. 23. – С. 124–131; Глазунов В.В. Олигархические трансформации [текст] : монография / В.В. Глазунов/ – Запорожье : Клас. приват. ун-т, 2011. – 363 с.

25. *Кіндратець О.М.* Олігархізація влади: причини та наслідки [електронний ресурс] / О.М. Кіндратець . – http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2012_65/Gileya65/P2_doc.pdf

26. *Михальченко М. І.* Політична система в Україні... – www.viche.info/journal/2358/.

27. Bill Moyers Journal: Simon Johnson and James Kwak on Real Financial Reform // Heather's blog. – April 18, 2010 [electronic resource]. – URL: http://videocafe.crooksandliars.com/heather/bill-moyers-journal-simon-johnson-and-jame

28. Sic et Non Sic (Абеляр) (Со ссылкой на газ. Русский курьер, № 575) [электронный ресурс] / Режим доступа : http://www.anticompromat.org/delyagin/index.html.

29. Winters, Jeffrey A. Oligarchy and Democracy // The American Interest. – No. 7 (2). – November/December 2011 [electronic resource]. – URL : http://www.the-american-interest.com/article.cfm?piece=1048

30. *Арістотель.* Політика [текст] : переклад з давньогрецької та передмова О. Кислюка / Арістотель. – Київ: Основи, 2000. – Київ: Основи, 2000. – С.108 (кн. 4, V. 1; 1292a і 1292b); С. 109-110 (кн. 4, V. 6–8, 1293a).

31. *Арістотель.* Політика – С. 115; кн.4, IX, 5. (1295в)

32. Там само.

33. *Фисун А. А.* Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. – Харьков: Константа, 2006. – С.174

34. *Багряний Сергій.* Хто розхитає «човен революції»? // УП. – 24 січня 2013.– http://www.pravda.com.ua/articles/2013/01/24/6982125/

Невдачі демократизації в Україні: неефективна репрезентація, чи несформованість еліт?

Юліан Брайчевський

Over the last twenty years, Ukraine has managed to establish itself on the political map of Europe despite skepticism as to the ability of Ukrainian society to consolidate into a single civic organism. However, the country still suffers from inefficiency in its public administration, total corruption, absence of rule of law, civic inactivity on the part of the population – in other words, from a deficit of stable democratic institutions. Insufficient freedom of elections, attempts to limit freedom of speech, abuse of power, corruption, and the lack of any real representative function of elected bodies are the main obstacles preventing the country's development and democratization and leaving it in a state of "competitive authoritarianism" or "pseudo-democracy".

Якщо спробувати дати оцінку успішності суспільно-політичних перетворень в Україні за період її незалежності, напевне важко дійти однозначного висновку. Можна стверджувати, що держава відбулася на політичній карті Європи всупереч сумнівам скептиків щодо спроможності українського суспільства консолідуватися у єдиний громадянський організм. З другого боку, країна потерпає від низької ефективності державного управління, тотальної корупції, відсутності верховенства права, низької громадянської активності населення – іншими словами, від браку сталих демократичних інститутів. Темпи демократизації залишаються вкрай повільними, і навіть через двадцять два роки незалежності достеменно незрозумілим залишається загальне спрямування політичних перетворень в Україні, що вже вкотре балансує на межі демократії і авторитаризму, перебуваючи у доволі невизначеному стані, що різні автори характеризують як «конкурентний авторитаризм» [1], або «псевдо-демократію» [2]. Недостатня свобода виборчого процесу, періодичні спроби обмеження свободи слова, зловживання владою і корупція, відсутність реальної представницької функції виборних органів – цим питанням присвячено чимало уваги як вітчизняних, так і зарубіжних експертів і оглядачів [3].

Разом з тим, ситуація в Україні не є унікальною. Після падіння «залізної завіси» оглядачі почали говорити про нову хвилю демократизації, що мала наблизити світ до «кінця історії» Ф. Фукуями [4], спостерігаючи, як на теренах колишнього СРСР та усього блоку соціалістичних держав формуються нові політичні спільноти з виборно-репрезентативною системою влади. Але доволі швидко оптимізм почав поступатися місцем скептицизму, адже при формальній відповідності республіканської форми правління демократичним інститутам, деякі країни почали виявляти ознаки авторитарних або тоталітарних режимів. Усе частіше до пострадянського простору застосовується термін «фасадна демократія», що позначає ситуацію, за якої формальна структура державного управління відповідає стандартам демократії, проте насправді народ усунений від механізмів політичного контролю, тобто пору-

шена репрезентативна (представницька) функція у системі управління державою.

Оцінка ефективності репрезентації суспільних інтересів у політичному процесі являє собою доволі складне завдання не лише в українських реаліях. Як правило, демократичну модель асоціюють з певним набором формальних суспільних інститутів, покликаних забезпечити представництво народу в органах влади, передусім через регулярні вибори та мережу громадських організацій [5]. На практичному рівні ефективність демократичних інститутів визначають як відсутність перешкод вільному висловленню політичної позиції, у тому числі незгоди із діями чинного уряду на всіх рівнях: у ЗМІ, на масових зібраннях, через діяльність громадських організацій, через участь у опозиційних політичних партіях тощо.

Але чи достатньо можливості вільно озвучувати протест проти дій влади, щоб вважати демократичну систему ефективною? Приміром, в Україні, попри існуючі проблеми із свободою слова, громадськість загалом добре поінформована щодо конкретних прикладів зловживання владою вищими посадовцями, корупційних схем тощо, проте суспільний розголос не приводить до конкретних політичних дій. Політичні гравці у своїх передвиборчих платформах використовують теми, що мають суспільний резонанс (наприклад питання мовної політики у платформах Л. Кучми чи Партії регіонів, люстрації корупційних чиновників, обіцяних «Нашою Україною» та БЮТ). Проте, здебільшого, суспільно резонансні теми залишаються актуальним на рівні риторики, рідко виливаючись у конкретні дії. Реальна ж політична боротьба ведеться на рівні перерозподілу сфер впливу в господарській царині.

Західні аналітики пояснюють таку ситуацію недостатньо ефективними механізмами підзвітності політиків перед виборцями і, головне, недостатньо розвиненою партійною системою, що не забезпечує ефективного представництва суспільних інтересів в органах влади [6].

Справді, від самого початку формування партійної системи в Україні на початку 1990-х років надто мало партій спиралося на підтримку народних мас у загальнонаціональному масштабі. Єдиною партією, що мала розвинену мережу низових осередків по всій країні була Комуністична партія України, реорганізована у 1993 р. Партії націоналістичного спрямування, особливо Народний рух України, мали широку суспільну підтримку лише у західних регіонах – у Галичині, на Волині, Буковині і частково на Закарпатті. Решта ж партій будувалися довкола абстрактних ідеологічних платформ (демократичної, ліберальної, республіканської, соціал-демократичної тощо) і не мали суттєвої електоральної бази. Вибори до Верховної Ради України 1994 та 1998 років. відбувалися за пропорційною та змішаною (відповідно) системами. На відміну від загальносвітової практики, в українських реаліях голосування за мажоритарною системою не зменшувало кількість партій, а навпаки збільшувало: у 1994 р. у парламенті було представлено п'ятнадцять, а у 1998 р. – дев'ятнадцять партій та блоків.

За таких умов годі було й думати про узгоджену і цілеспрямовану реформаторську діяльність у парламенті, оскільки така широка палітра політичних ідеологій без суттєвої соціальної підтримки знизу навряд чи могла вилитись у злагоджену колективну дію. Українська політична система 1990-х хоч і мала відносно непогану систему зворотного зв'язку з виборцями, не відповідала потребам кардинальної перебудови господарського та управлін-

ського механізмів, успадкованих з радянських часів. Одним із міркувань при переході на змішану, а згодом і на пропорційну модель голосування на виборах до Верховної Ради стало прагнення посилити роль і консолідувати дрібні, але близькі за ідеологією політичні партії у більш потужні сили і розширити їх соціальну підтримку.

Справді, перехід до пропорційної системи суттєво скоротив кількість парламентських партій: у 2002 р. до парламенту потрапило шість, а у 2006 та 2007 років – по п'ять партій та блоків. Більше того, поступово починає формуватися географічна картина електоральної підтримки основних політичних ідеологій: партії націоналістичного та прозахідного спрямування одержують суттєво більшу кількість голосів у західних областях, проросійські та ліві політичні сили – у південних та східних, соціально-популістські знаходять більше симпатій у центральних регіонах країни. Використання відповідної риторики провідними політичними гравцями забезпечувало їм електоральну підтримку знизу.

Консолідація партій та розширення електоральної підтримки мали б посилити ефективність демократичного процесу в Україні, додаючи згуртованості та загального спрямування як на рівні законотворчої діяльності у парламенті, так і на урядовому рівні. Проте реальний перебіг подій засвідчив, що замість більш консолідованого механізму репрезентації інтересів громадян через потужні політичні партії відбулося погіршення зворотного зв'язку з виборцями на місцях без очікуваного позитивного ефекту на загальнодержавному рівні: замість згуртування політичних еліт довкола основних напрямків політики у сфері економіки, культури, зовнішніх відносин тощо спостерігаємо концентрацію політичних сил довкола кланово-олігархічних бізнес-груп, що використовують доступ до законотворчої та урядової діяльності як інструмент для одержання монопольного становища на ринку. Розвиток подій після Помаранчевої революції засвідчив, що ідеологічні відмінності між провладними та опозиційними силами є лише засобом заручитися електоральною підтримкою виборців, проте за змістом політична діяльність зводиться до конкуренції між провідними бізнес-групами за переділ власності. Таким чином, в Україні формуються дві взаємонезалежні сфери політичного процесу: ідеологічно-риторична, що слугує інструментом забезпечення громадської підтримки, та реальна політика, що зводиться до перерозподілу державного майна впливовими бізнес-групами, довкола котрих і консолідуються найбільші політичні сили. Іншими словами, репрезентація політичних переконань громадян мають винятково номінальний характер, тоді як на фоні формально діючих демократичних інститутів спостерігаємо поступову концентрацію влади і зменшення політичної конкуренції, що відбувається внаслідок злиття олігархічних бізнесових структур із державно-чиновницьким апаратом, нівелюючи розмежування політичної влади держави та економічної влади бізнесу, що є важливим компонентом суспільної організації західних ліберальних демократій.

Щоб зрозуміти причини такого розвитку подій, необхідно поглянути на процес демократизації не лише з точки зору формальних інститутів, але у дещо ширшому суспільному контексті. Річ у тім, що ліберальна демократія з ефективним механізмом репрезентації волі громадян (так само як і вільний ринок з досконалою конкуренцією, чи дієве громадянське суспільство) є ідеальними і, до певної міри, абстрактними

моделями. Реально існуючі політичні, економічні та соціальні режими можуть мати лише різний ступінь наближення до цих моделей, а також різну міру відповідності їх формальним ознакам. Навіть у ліберальних демократіях Заходу ефективність репрезентації інтересів громадян (у тому вигляді як це передбачає ідеальна модель, тобто що більшість громадян через представницькі органи визначає спрямування внутрішньої та зовнішньої політики держави) може бути поставлена під питання. Річ у тім, що попри наголоси, що їх роблять сучасні теоретики демократичних студій, на інститутах політичної репрезентації та громадянського суспільства, котрі мають постійно тримати під контролем і коригувати діяльність обраних представників, існуючі ліберальні демократії Європи та Північної Америки є у своїй основі елітоцентричними, тобто такими, де роль демосу полягає не стільки у створенні, скільки у легітимації державної політики, що її проводять еліти. Тобто, всупереч популярному стереотипу, демократичний процес у ліберальних демократіях Заходу відбувається не знизу догори, а згори донизу.

Західна модель представницьких інститутів має глибокі суспільно-історичні корені. Джерелом сучасних форм демократичної репрезентації у країнах Європи можна вважати інститут парламентаризму, що починає формуватися при королівських дворах у вигляді рад, які складалися з найбільш впливових представників феодальної системи. Класичним прикладом можна вважати формування англійського парламенту, заснованого ще в XI ст. як ради найбільших землевласників та вищого духівництва при королі Вільгельмі Нормандському. Хоча на початку рада мала винятково дорадчі функції, уже на початку XIII ст. феодали домоглися законодавчо закріпити Велику хартію вольностей, що обмежувала владу короля, зокрема в оподаткуванні й судочинстві. Окремо у Хартії визначалися також привілеї духівництва. У XIV ст., усунувши від влади короля Едуарда II і відігравши провідну роль у легітимізації його наступника Едуарда III, англійський парламент став самостійним політичним інститутом, започаткувавши у європейській політичній культурі законодавчо закріплений розподіл влади на представницьку законодавчу та монархічну.

Диверсифікація політичних інститутів відображала загальні процеси структуризації європейських суспільств. На той період, провідні держави були вже досить великі територіально і мали надто складну структуру соціальних і господарських відносин, щоб ефективно управлятись з єдиного центру, що призвело до посилення впливу регіональних (феодальних) еліт. Церква бореться за політичну владу з монархами і майнові права з феодалами, таким чином представляючи самостійну політичну силу. Іншими словами, у Європі відбулося природне розмежування влади на військово-адміністративну, економічну та нормативно-релігійну гілки.

З розвитком капіталістичних відносин аристократія та великі власники втрачають монополію економічної влади, тож у європейському парламентаризмі посилюється вплив представників буржуазії. Цікавим є погляд Б. Мура [7], який висловив думку, що для утвердження інститутів ліберальної демократії у країнах Європи та Північної Америки існували цілком конкретні суспільно-історичні передумови. По-перше, Мур наголошував на поширенні капіталізму, що витіснив феодальні форми накопичення багатства. При цьому буржуазні відносини мали

поширитися і у сільській місцевості, заміщуючи клас селянства дрібними землевласниками. По-друге, великі власники капіталу повинні були перебувати у стані конфлікту з аристократично-феодальною елітою. Якщо ці дві умови не витримувались, як стверджував Б. Мур, найбільш імовірним сценарієм було формування тоталітарних режимів, зокрема комуністичних та фашистських.

Аргументація такої точки зору є цілком зрозумілою. Капіталізм як суспільна модель можливий лише за умови гарантування державою інституту приватної власності і ненасильницького (правового) врегулювання конфліктів. Велика кількість дрібних землевласників-підприємців створює соціальну базу для легітимізації капіталістичних еліт. З іншого боку, якщо буржуазні еліти об'єднуються з адміністративними (на той час аристократично-феодальними), зосереджуючи в руках економічну та політичну владу, складаються сприятливі умови для зникнення конкуренції не лише на ринку, а і на рівні політичної репрезентації. Отже, важливою особливістю західної політичної культури стало природне розмежування економічної та адміністративної влади, обумовлене розвитком капіталістичних відносин. Підґрунтям для формування сучасних ліберальних демократій стала конкуренція між елітами на «ринку» електоральної підтримки.

Хоча у США структура суспільно-політичних сил суттєво відрізнялася від Європи (зокрема бракувало традицій монархізму і концентрації влади в одному центрі і, особливо у часи становлення державності, політичний розвиток відбувався радше знизу догори), так само як і у Старому світі, у суспільстві сформувалися конкуруючі еліти – індустріального капіталу на Півночі країни та ідеологічно наближеного до аристократичних еліт Європи аграрного капіталу Півдня. І хоча згодом співвідношення економічних баз Півночі і Півдня докорінно змінилося, принцип конкуренції між елітами, що сконцентрували у свої руках економічну владу в країні, залишився.

Попри те, що змальована структура відносин є загальновідомою, досить рідко можна зустріти акцент на тому факті, що демократичне протистояння відбувається між відносно малочисельними в масштабі всього населення елітами, що відзначаються чітко окресленими спільними інтересами, а головне – дієвими важелями впливу (економічного, військово-адміністративного, нормативного тощо). Навіть лівий рух, що асоціюється з участю народних мас у політиці, спромігся досягти відчутних результатів лише після того як профспілкові організації почали об'єднуватися у мережі і сформували дієві важелі впливу на опонентів поза межами електорального процесу (наприклад, координація масових страйків), створюючи свій прошарок впливових лідерів.

Таким чином у країнах Заходу сформувалася комплексна структура еліт, що володіли реальною владою і могли провадити цілеспрямовану, узгоджену і ефективну політику для досягнення своїх інтересів. Ця структура відображена у моделі соціально-політичних розломів Ліпсета-Роккана [8]. Кожна еліта формує свою ідеологію, яку намагається популяризувати серед широкого загалу, мобілізуючи населення на свою підтримку. Так формуються масові ідеології націоналізму, соціальної справедливості, економічного лібералізму тощо і виникає ілюзія представництва інтересів громадськості. Але, використовуючи економічну термінологію, на демократичному ринку асортимент політичних рішень визначаєть-

ся не стільки попитом мас, скільки пропозицією еліт, що володіють реальною владою у країні.

Якщо спробувати застосувати таку перспективу для осмислення політичного розвитку в Україні, стає зрозумілим, що нині український політикум перебуває на етапі становлення владних еліт. При чому мова іде не про номінальну владу, передбачену формальними державними інститутами, а про реальну владу, що спирається на контроль майна, силових структур, продукування ідеології тощо. Низька ефективність демократичного процесу в Україні впродовж перших двох десятиріч незалежності може бути пояснена не стільки браком формальних інститутів, що забезпечували б ефективну репрезентацію інтересів громадян у політичних органах, скільки браком сформованих еліт з органічним розмежуванням влади. Сучасна структура економічного життя і соціальних відносин, є надто складною, щоб формальне представництво інтересів широких верств населення могло продукувати ефективну політику, особливо, якщо існує потреба радикальних суспільних реформ, адже для здійснення масштабних політичних проектів потрібні узгодженість інтересів та достатній владний ресурс для їх забезпечення.

Після розпаду СРСР пострадянський простір опинився у майже унікальній ситуації, коли величезні виробничі та земельні фонди лишилися без чітко визначеного власника. Інститути державної власності, що діяли у СРСР, деградували; розпочалася кампанія з приватизації державного майна. На початку 1990-х років економічна влада в Україні була розпорошена між великою кількістю директорів підприємств, що на основі як легальних, так і нелегальних схем розпочали приватизацію підконтрольних їм об'єктів. Водночас, адміністративна еліта складалася переважно з радянських кадрів, котрі не мали досвіду і навичок управління господарством у ринкових умовах. Таким чином, початок незалежності характеризувався деконцентрацією економічної влади та слабким політичним потенціалом адміністративної еліти.

Під час президентства Л. Кучми Україна увійшла у фазу швидкої концентрації майна, а отже, і економічної влади у руках так званих кланово-олігархічних груп, що формувалися переважно у галузях важкої промисловості, а також у галузі експортно-імпортної діяльності. Відбувається розмежування великого і середнього бізнесу. Враховуючи брак капіталу, укрупнення бізнесу, що передбачало приватизацію великих промислових об'єктів, одержання дозволів на видобуток корисних копалин, преференційні умови ведення зовнішньої торгівлі тощо у рамках легальних процедур було практично неможливим. Тому ключовою запорукою існування великих приватних економічних структур став безпосередній доступ до вищих щаблів державного управління, що забезпечували б імунітет від правових переслідувань. Отже, розпочався процес інтеграції великих бізнесових структур з адміністративним апаратом – фактично порушуючи одну з умов Б. Мура щодо конкуренції між економічною та адміністративною елітами.

Швидка концентрація влади супроводжувалася посиленням корупції, що негативно позначилося на повсякденному житті звичайних громадян, а також створювало несприятливе середовище для дрібного та середнього бізнесу. Масове невдоволення монополізацією в економіці та корупцією у адміністративному апараті порушило спадкову передачу адміністративно-олігархічного конгломерату влади по завер-

шенню другого терміну президентства Л. Кучми, вилившись у протести Помаранчевої революції. Проте новоутворена альтернатива у вигляді нових «помаранчевих» еліт виявилася суто номінальною. Помаранчевий рух спирався на підтримку мас. Але для масштабних перетворень потрібна підтримка з боку капіталу. Наявні в Україні схеми нагромадження капіталу діють лише за умови злиття економічної та адміністративної влади. Відповідно, усунення від влади кланово-олігархічних структур було б можливим лише силовими методами, що більше б відповідали авторитарному ніж демократичному режиму. Тож об'єктивні передумови склалися так, що «помаранчеві» лідери опинилися перед доволі складним вибором. Боротьба з кланово-олігархічною системою вимагала б масштабної націоналізації приватної власності, включаючи великі промислові об'єкти та земельні ділянки, силове вирішення спірних питань (адже судова система також інкорпорована у владний конгломерат). З іншого боку, демократичні процедури унеможливлюють кардинальну заміну еліт. Таким чином, за кілька наступних років майже повністю були знівельовані досягнення Помаранчевої революції.

Висновки, які можна зробити на підставі наведених міркувань, є доволі песимістичними, принаймні у короткостроковій перспективі. Якщо демократичний процес приводиться в дію елітами, а не масами через формальні інститути представництва, то такі атрибути демократичного суспільства як верховенство права, незалежна судова система та рівні економічні і політичні права і свободи громадян можуть укріпитись лише тоді, коли цих умов вимагає меншість, у чиїх руках сконцентрована реальна влада. Як правило, у ліберальних демократіях Заходу режим відтворення та акумуляції капіталу потребує інститутів верховенства права та незалежного арбітражу. До певної міри цьому сприяють порівняно висока внутрішня ринкова конкуренція, а також вищі витрати на підтримку соціальної стабільності силовими способами порівняно з правовими. В Україні ж акумуляція капіталу набагато ефективніша за умови злиття державного апарату з олігархічними структурами, що придушують внутрішню ринкову конкуренцію. Фактичне, якісне покращення демократичних інститутів в Україні можливе лише тоді, коли в країні з'явиться нова еліта, що запропонує альтернативні шлях нагромадження капіталу, незалежний від адміністративних структур і силових методів гарантування приватної власності. Допоки така еліта не сформується природним чином, будь-які спроби змінити діючий режим приречені або на невдачу, або потребуватимуть застосування недемократичних методів боротьби, що імовірно може призвести до формування диктаторського режиму.

Література та примітки

1. *Levitsky, S., Way, L.A.* Competitive Authoritarianism: Hybrid Regime Change in Peru and Ukraine in Comparative Perspective. – Center for the Study of Public Policy. University of Strathclyde. Glasgow, 2001.

2. *O'Loughlin, J.* The regional factor in contemporary Ukrainian politics: Scale, place, space or bogus effect. // *Post-Soviet Geography and Economics*,Vol. 42 no.1 (2001), pp. 1–33.

3. Наприклад, *Бортніков, В.І.* Політична участь і демократія: українські реалії. – Луцьк, «Вежа», 2007.

Возняк, Т. Чи була і чи можлива демократія в Україні? // *КРИТИКА*. № 7–8. – 2001.

Сікора В.Д., Сікора Б.В. Олігархізм, опозиція та ринкова демократія в Україні // *Актуальні проблеми економіки.* – № 9. – 2004. – С. 173–182.

D'Anieri, P.J. Understanding Ukrainian Politics: Power Politics, And Institutional Design. Armonk, NY: M.E. Sharpe, 2007.

4. *Fukuyama, F.* The end of history and the last man. Free Press, 2006.

5. *Diamond, L.* Developing democracy: Toward consolidation. Johns Hopkins University Press, 1999.

6. Наприклад, *Birch, S.* Elections and Democratization in Ukraine. Palgrave Macmillan, 2000.

7. *Moore, B.* Social origins of democracy and dictatorship. Boston: Beacon, 1966.

8. *Lipset, S.M., & Rokkan, S.* Cleavage structures, party systems and voter alignments // S.M. Lipset & S. Rokkan (eds.) *Party systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives.* New York: Free Press, 1967, p. 3–64.

Від homo soveticus *до* пост-homo soveticus: *фантомно-гібридна реальність українських трансформацій*

Людмила Павлюк

The article summarizes the experience of public discussions about models of Ukrainian societal development and reviews the dynamics of changes in values – the main indicator of the identity vector – based on material from the mass media discourse. The analysis rests upon the metaphoric and terminological concepts "phantom", "zigzag" and "hybrid" that underlie the multilayer social substrate, the alternation of competing strategic projects, and the uneasy coexistence of antagonistic tendencies in the processes of national self-analysis and policy building. The author draws attention to the fact that changes in Ukrainian civic values have coincided with global evolution processes, and reviews the positive and negative aspects of the internal identification metamorphoses underway.

В українській інформаційній реальності останніх декількох років щораз буденнішими ставали новинні дискурси, які дисонують і з традиційними патріотично-громадянськими вартостями, і з самою ідеєю України. Повідомлення про те, що «Азаров відзначив видатний внесок Щербицького у розвиток України» [1], – написане у стилістиці радянських передовиць, без жодної іронії щодо «видатного внеску», – одна із типових неототалітарних самоідентифікацій теперішніх державних керманичів. Звісно, є журналісти і медіа, які про ті ж факти поціновування компартійних вождів напишуть в іншій, критичній, тональності: «Меморіальна дошка Щербицькому – повзуча "радяніфікація"?» [5]. Але надто помітно, що донедавна ще маргінальні «лівопартійні» символи перетворюються на означники «стратегічного курсу», а національні вартості відступають на найнижчі щаблі в ієрархії офіційних значущостей.

Усі ці та подібні явища припливно-відпливного існування протилежних за змістом моделей політичної поведінки і публічних реакцій розглянемо системно – на тлі великого хронологічного зрізу макросхеми посттоталітарного переходу. Завершення радянської епохи, яке стало водночас початком самостійності, пам'ятне й цікаве переплетенням характеристик: в ньому виявилися за максимумом аксіологічні *контрасти,* були посіяні *зерна* альтернативних можливостей, висвітилися *варіанти маршрутів* майбутнього колективного шляху-подорожі. А також запрограмовані були ті перешкоди в сюжеті розвитку – *бар'єри, шлагбауми, «вантаж» минулої епохи,* – які зроблять цю подорож конфліктно-екстремальною пригодою.

Культурний і економічний світогляд постімперських новодержавних утворень, як правило, складається за принципом заперечення минулого: першим стихійним кроком у формулюванні ідентичностей стає окреслення

того, чим соціальна група *не є*, перш ніж вона раціонально постулює, чим і частиною чого вона *є і хоче бути*. Яскравим символом *відмежування* від минулого у *пострадянському дискурсі* стало кліше *homo sovieticus,* яке виразно оцінно позначило небажану Вони-ідентичність і перетворилося на антимодель, зразок системи, повернення до якої суспільство вже не бажало. Від початку 90-х років XX століття словосполука *homo soveticus*[1] слугує дискурсним маркером реконцептуалізацій соціального світу в мас-медіа.

Дискусії у публічній сфері початку дев'яностих років прояснили і макропараметри контрасту епох, і найдрібніші психологічні відтінки різниць між дискурсними образами, соціологічними портретами *homo soveticus* та його *антагоніста*[2]. Загальний контекст революції анти-*homo sovieticus,* яка відбувалася як протистояння старих і нових когнітивних форм, охопив різнопланові, але взаємопов'язані ідентифікаційні параметри: етнокультурний, партійно-ідеологічний, соціально-економічний. У цих різних сферах проходили трансформаційні процеси, спільний зміст яких – відхід від радянського зразка:

1) *геополітика* – посилення західного супроти східного вектора у зовнішній політиці (не тому, що східний напрямок партнерств менш важливий, а тому, що західний був занедбаний, а образ Заходу здеформований у пропагандистському дискурсі);

2) *національна політика в публічному просторі* – обґрунтування потреби українськоцентричних програм розвитку інформаційної сфери, освіти (не з метою репресії російськомовного складника публічної сфери, а з метою відновлення історично інгібованих прав української культури та консолідації державності);

3) *політичні вартості і структура* – демократичні свободи та багатопартійність супроти рецидивів тоталітаризму й автократичного устрою;

4) *економіка* – свобода підприємництва як опозиція до державного контролю в економічній сфері;

5) *психологічна культура* – підвищення соціокомунікативних, етичних стандартів.

Про те, що такі процеси відбувалися, або ж принаймні про те, що спроби їх започаткувати здійснювалися, свідчать слова, які показують «розворот» тенденції, – неологізми із префіксом *де-*. Так, під гаслами *де/комунізації, де/ідеологізації* починалася боротьба за життя, вільне від монополії партійної групи.

---

[1] Термін набув поширення з часу публікації сатиричного роману А. Зінов'єва *(Homo soveticus, 1982),* що описує типаж людини, яка формувалася під пресом тотального контролю в атмосфері всепроникного ідіотизму радянської реальності. Образ *homo soveticus* автор вважає універсальним і застосовним для критичної діагностики різних суспільств, та все ж саме радянський досвід стає джерелом опису концентрованих ознак прототипу, серед яких – заміна індивідуальної психології набором вірнопідданих щодо влади рефлексів, стандартизація свідомості під впливом «таких засобів управління масами людей, як влада колективу над особистістю, державна ідеологія, примусова праця...» [10; С. 72].

[2] Антагоністичні тенденції не раптово виникли з переходом хронологічної межі – вони корінилися у масових настроях формального сприймання, тобто фактично пасивного неприйняття, радянської ідеології. Окрім того, протилежний до *homo soveticus* гуманний світогляд і критичну налаштованість щодо репресивної держави втілював типаж *homo dissensus* – дисидента (цей термін почали використовувати в ідеологічному дискурсі з середини XX століття на означення фактів групового й індивідуального протесту проти тоталітарної системи в колишньому Союзі).

Символом радикальної відмови від колоніального вантажу стало поняття *де/русифікація*. Систему колективної безвідповідальності в економіці суспільство почало скасовувати через кампанію *де/колективізації*. Власне, ці поняття були неологізмами у 90-х роках, а до початку третього десятиліття незалежності перейшли в архів суспільно-політичної концептосфери як хронофакти-означники реалій щойно проминулого циклу, який вже здобувся на власну усну й писану історію.

Максимально виявлені й артикульовані *нові вартості періоду незалежності* були приречені на непрості конфліктно-медіативні стосунки із тими рисами й тенденціями, які характерні для радянської епохи. У складному клубку взаємопоборювань і впливів можна спостерегти явища 1) *відмежування* від зразків радянського часу, лінгвістично марковане префіксоїдом «пост» в означенні змісту аксіологічних орієнтирів державницької доби в українській історії (Україна *пострадянська, посткомуністична, посттоталітарна, постколоніальна...);* 2) періодичного *активування ідеологем радянської епохи* під тонкою ще скоринкою ціннісних програм епохи незалежності (часто у критичному дискурсі означені за допомогою словотвірного елемента «нео» – *неототалітаризм, неоімперський, неорадянізм...)*. «Гості з минулого» нагадували про себе з різною мірою наполегливості – від латентного «згущення» міфологемного мотиву в мотиваційній сфері до його активного вияву в конкурентному проекті. У будь-якому разі «попередня» тенденція стає чинником обмеження іншої, альтернативної. Назвемо «тіньову присутність» «попередніх» вартостей у порядку денному нового суспільства, зокрема вплив радянських менталітетних особливостей і «прориви у теперішнє» архаїчних практик – більш чи менш тимчасові, більш чи менш тривалі, – ***фантомами минулого***.

Фантомні чинники соціального розвитку – примарні, віртуальні конструкти, які сприймаються як реальність для багатьох і тому впливають на зміст рішень «згори», форми громадянського активізму чи пасивності[3]. Фантоми минулого – це присутність минулого в сучасному, ідеологічний інтертекст у хронологічному розрізі. Так протягом років незалежності фантомний типаж пост-*homo soveticus* робив помітний внесок в об'єктивацію гібридних форм радянської ідеології, змушуючи іншу частину співгромадян миритися з нереалізованістю їхньої «української мрії». Поняття фантому описує численні транспозиції *перцептивних патернів* радянської ери на новочасні реалії:

– *фантом імперії* (реставровані ідеї великого об'єднання на посткомуніс-

[3] Лінгвістичні словники пояснюють *фантом* як *«привид», «примару», «ілюзію», «щонебудь нереальне, що існує лише в уяві»*. Однак у контексті соціологічної моделі *homo sovieticus* важливими є насамперед аспекти матеріалізації, ідентифікаційної значущості цього «нереального», перетікання потенціалів у стратегії й рішення. Окрім того, фантом – це також і біологічна метафора, – цим словом у дискурсах, що стосуються проблем біологічної ідентичності, називають явища «психологічно реального» сприйняття фізично втрачених частин тіла, зокрема й відчування на їхньому віртуальному місці «фантомного болю» [9]. У такій метафоричній проекції аналіз конфлікту – це розгляд того, як «фізичне тіло» держави опановує больові відчуття, спричинені історичними змінами територіальних та культурно-ідеологічних статусів її складників – регіонів, а також сучасними процесами взаємопристосування цих різноідентичних компонентів.

тичному просторі і ревіталізація причетності до радянської традиції – протилежність до нового світогляду громадян суверенної держави);

– *фантом холодної війни* (негативні стереотипи політичних структур і оборонних союзів західного світу – як чинник блокування євроінтеграційної і пронатівської політики);

– *фантом монопартійності* (схильність державних керманичів до монополізації ресурсів і консервування становища партії при владі на противагу плюралістичним засадам політичної системи);

– *фантом тоталітарного правління* (авторитарні й репресивні тенденції як протилежність до демократично-ліберальних форм соціальної організації);

– *фантом соціальної утопії* (відродження віри у можливість рівного розподілу соціальних благ, недовіра до приватного сектора й змагальної ринкової економіки);

– *фантом інгібованої особистості* (поновлення циклів апатії *homo sovieticus,* які стримують реалізацію об'єднавчих публічних ініціатив та розвиток громадянського суспільства).

Видимі обриси і характерні риси «фантому» можна реконструювати за результатами опитувань громадської думки або ж відчути інтуїтивно, відчитати у дискурсі.

У кількісному соціологічному вимірі *фантом імперії* виявляється у визначеннях особистої та групової ідентичності через зв'язок із образом СРСР – як кількість людей, що симпатизують радянському минулому, бажають повернення до Союзу або ж, у реінкарнованих формах, – як рівень підтримки реінтеграційних процесів на території колишнього СРСР. А на дискурсному рівні радянсько-імперська ментальність нагадує про себе виявами недовіри й ворожості стосовно української держави та її інституційних символів.

Соціологи у часи незалежності періодично проводили опитування громадської думки, цікавлячись у респондентів, наскільки реальним для них є таке почуття, як ностальгія за СРСР. «Чи бажаєте ви відновлення Радянського Союзу та соціалістичної системи?», – із цим запитанням звертався до респондентів Центр Разумкова 2006 року, у п'ятнадцяту річницю незалежності України. Понад 51% українців відповів ствердно на це запитання. Високі показники фантомних прихильностей на рівні «п'ятдесят до п'ятдесяти» виявляли моніторингові агентства і 2011 року. Стосовно альтернативних установок – патріотичних вартостей, протилежних до настроїв радянської ностальгії, – то щорічні опитування Центру Разумкова, які мали на меті прослідкувати динаміку ситуативних змін, співвідносних із полюсом незалежницької свідомості, свідчили про те, що індивідуальні національно-політичні ідентифікації громадян ставали більш узгодженими з фактом існування держави України. Протягом другого десятиліття незалежності поволі, нерівномірно за роками, але відчутно за п'ятирічними циклами, зростала кількість позитивних відповідей на запитання «Якби референдум щодо проголошення державної незалежності України відбувся сьогодні, то як би ви на ньому проголосували?» Розміщені на сайті Центру дані за «ювілейні» роки – десятиліття, п'ятнадцятиліття й двадцятиліття незалежності – показують позитивну динаміку підтримки державницьких вартостей: у 2001 році – 51,3 %, 2006 – 58,8 %, 2011 – 62,8 %. Кількість людей, які схильні прямо визначати власну ідентичність через зв'язок із образом СРСР, не може не зменшуватися хоча б тому, що цьому сприяє

демографічний, віковий чинник, але ідентифікаційний перехід відбувається поволі, і, як наслідок та водночас як причина сповільненості, поширеними, впливовими й різноманітними залишаються опосередковані й модернізовані культурно-психологічні форми залежності від міфологій Союзу – від войовничого радянізму, підтримки його символів та інституційних традицій – до податливості на імпульси ідеологій євроазійства – і до ностальгійних нот у літературних творах та мистецьких перформансах.

Фантом холодної війни – стереотипи цивілізаційної «несумісності», спадок із часів радянських антизахідних протистоянь та дискурсу ідеологічної ізоляції, – продовжував упливати на дистанціювання України від ЄС і НАТО в період незалежності й протистояв меті *радикально* змінити образ-модель геополітичної присутності молодої держави в світі. Глибоко засіяне у масову свідомість уявлення про західний «агресивний блок» виявилося основним програмувальним елементом, який блокував досягнення реальних результатів в українських змаганнях за місце в євроатлантичних безпекових структурах. Родом із радянського минулого – і такий анахронізм в репертуарі пострадянських антинатівських дискурсів, як референції до теми «російських інтересів» при визначенні стратегічного статусу України. Внутрішній вантаж упереджень, як і аберації української іміджевої політики в міжнародному комунікативному просторі, спричинили у 2010–2013 роках відступ від завдань «пронатівських» безпекових доктрин 1993 й 2004 років.

Фантом ідеологічної гомогенності виявився стійким до перепадів політичних температур і раз по раз озивався у суспільній свідомості як відтворення настроїв віри у сильного лідера й політичну лінію єдино рятівної «керівної й спрямовуючої». Кількість колишніх виразників цієї ідеології – комуністів – у найвищих органах влади зменшилася зі 100 % у 1990 році до 3 % у 2006 році – за рівнем представництва в парламенті, – а потім почала зростати в 2007-му і далі – до 2012 року, доповнюючи симптоматику «здичавіння» капіталізму. Окрім того і понад те, упродовж незалежницького періоду залишалася надто значущою проблема архетипної присутності комуністичної ідеології, яка програмує суспільну свідомість на підтримку авторитарних форм і методів правління.

Хвиля посиленої інфільтрації радянських символів у ландшафти українських міст наприкінці другого – початку третього десятиліття незалежності стала частиною кампанії з гомогенізації та поновлення радянського змісту пострадянського простору. Погруддя Сталіна, проекти нових пам'ятників Леніну, Брежнєву й Щербицькому – матеріальний еквівалент фантомного вмісту колективної свідомості – становлять абсолютний контраст до антитоталітарних програмних засад, на яких починали будівництво незалежної держави, але резонують з явищами, що їх критичні дискурси й опозиційні медіа протягом останніх декількох років описують в термінах «режиму», «проявів диктатури», «відродження авторитаризму» та супутніх несприятливих психологічних, «атмосферних» явищ. Досвід минулого оживає в авторитарних схильностях керівників держави й антиукраїнській спрямованості їхньої політики ідентичності.

Фантом соціальної утопії стосується відтворюваності та публічної підтримки моделей рівного розподілу та державного централізованого регулювання в економіці. Активна діяльність політиків-популістів, заохочених відпо-

відними очікуваннями соціуму, належить до класичних прикладів реалізації архетипу *homo soveticus* у стосунку до соціально-економічної реальності.

І українські еліти, й українська публіка рівною мірою доклалися до творення безвідповідальних риторик соціального захисту: публіка – як замовник, а політики – як виконавці, маніпулятори. Безвідповідальність соціальної риторики проявилася у надуживанні словами «багато» й «негайно». Інтенсивна циркуляція обіцянок масованого наступу соціальних благ і швидкого зростання добробуту «уже сьогодні» у публічному просторі в електоральні періоди часто нагадувала комунікативні ритуали комуністичної ери. Радикальний популізм в Україні став ефективним засобом політичного виживання.

Для типажу *homo soveticus* характерним є не просто сам собою нав'язливий і невиліковний невроз соціальної утопії. Популістський і утопічний компонент у змаганнях суспільства за соціальну справедливість легко не лише зрозуміти, але й виправдати значною мірою, зважаючи на низький ВВП, мізерні доходи та інші показники соціального занепаду на душу населення. Окрім того, підвищена чутливість до питань розподілу багатства збігається із подібними ж тенденціями інших національних економік, – і тих, які лише беруться розробляти стратегії сталого розвитку, і тих традиційно успішних, що їм вдавалося й у кризовий час витримувати серйозні соціальні навантаження на прибутково-видаткові структури.

Світ усе більше стає «плавильним котлом» соціальних ідей: у той час, як колишні соціалістичні країни акцептують капіталістичні доктрини, традиційні ринкові економіки усе більш відчутно освоюють методи планового розвитку та моделі соціального вирівнювання населення. Отож стурбований питаннями економічного розподілу український громадянин пост-*homo soveticus,* який вирішує соціальні завдання як частину відпущеного на його долю комплексу екзистенційних проблем, дрейфує у руслі глобальних змін. І відчуває, що колишні, не до кінця трансмутовані негативи стосунків у системі *колектив – індивід* із часів «розвиненого соціалізму» здатні проявлятися і за нових формаційних обставин у доволі репресивних формах – як модернізовані варіанти тиску на особистість корпоративних інтересів.

Однак все ж характерно, що радянська «спадщина» додала специфічний девіантний нюанс до соціальних очікувань народу – ілюзорну надію на те, що добробуту можна досягти, «поступившись» у якийсь спосіб часткою громадянських свобод. Перед президентськими виборами 2010 року велика частина публіки, втомлена від патетики, пройнялася готовністю «здатися» будь-кому, у надії на будь-який результат. Прошарок людей, які сформували дивну ілюзію щодо того, що «інше» буде кращим, виявився достатнім, щоби принести це інше, яке, однак, виявилося не тільки не подібним до кращого, а й протилежним до нього. Готовністю до укладення такого дивного соціального контракту – обміну демократії на «стабільність» – суспільство відкрило шлях до влади лідерам, які поєднують авторитаризм і популізм. Популізм – як наживку, авторитаризм – як природну поведінку у керівництві. Таким чином, типаж *homo soveticus* простелив шлях новому президентові та членам нової команди.

Якщо поняття «гібриду» звертає увагу на співприсутність альтернативних вартостей у композиції ідентифікаційних рис, то поняття *«зигзагу»*

використаємо на означення *непослідовності, яка дає сумарний ефект гальмування.* В українській реальності ця фігура зазвичай стає наслідком діяльності різних президентсько-урядових команд. Зигзаги політичних рішень перетворюють український «шлях», чи «проект», на історію взаємного нівелювання векторів, досягнень. «Зигзаг» – це просторова метафорична характеристика, отож прослідкувати, деталізувати її можна за допомогою просторових метафор.

Стосовно стратегічно-макроструктурних характеристик ідентичності, то ключовий елемент у текстах, що аналізують моделі трансформацій колективної свідомості, – це концепт *руху-розвитку,* часто реалізований як образ *шляху*. Дискурс задавав *«напрями»* руху, а в деяких випадках були названі *«пункти призначення»* – наприклад, вступ до Європейського Союзу. Але навіть якщо мета руху була достатньо виразно задекларована, то перехід від одного полюсу до іншого – і переможна фіксація альтернативної вартості як «кінцевої зупинки», досягнутої ідентичності – виявилися складними завданнями в практичному сенсі. Україна протягом двох десятиліть була *«в дорозі»* – якщо говорити про українську ідентичність патетично. Надто часто опинялася *«на роздоріжжі»* – якщо потрібна метафора для висловлення невдоволення й стурбованості вічно «перехідним» і трансформативним станом.

Українське політичне життя в період, умовно відкреслений від початку міленіуму, вмістило «різноспрямовані» цикли, зокрема за ознакою чергування демократичної еволюції та інволюції, особливості яких лінгвістично виразно означені у текстах мас-медіа. Маркери конфліктності наповнюють публічний дискурс 2001–2004 років, відтворюють наростання революційної ситуації в Україні. Для лінгвістичних висловів ідентичності суспільства 2004–2005 років характерні оптимістичні модальності й тональності – держава почувалася іменинницею й готувалася до близьких «сімейних стосунків» з Європою. У 2010–2013 роках в описах української соціальної дійсності поширилися метафори змертвілості – *«тушки»,* несприятливої метеорологічної ситуації – *«Україна в тумані»,* ландшафтних аномалій – *«сповзання України»,* перервності процесу – *«пауза в стосунках з Європою»*. У групі знаків, які характеризують «плавання», «дорогу», почали набувати побільшеної ваги образні засоби підсилення думки про хибність, перервність і повільність руху на новому відтинку шляху – метафори зупинки, затримки, стагнації, а навіть і зворотного руху – *гальмування, «відкат», регрес, реверс.*

Гра з метафорами в політичному дискурсі трохи евфемізує ситуацію, адже про невдачі можна думати просто як про невдалі «зупинки» на загалом успішному шляху, а чи ж як про доволі очікувані, природні «сезонні» перепади погоди в умовах різко континентального клімату. Матеріали поточної метафоричної експрес-діагностики ніколи не є остаточними. І коли ці знаки-трансфери негативні, то знання про їх минущість просто тішить. Завжди варто вірити, що наступна *зупинка* на *шляху* є тимчасовою, *а «пауза в стосунках з Європою»* не буде тривалою. Самі ж метафоричні образи – у їхніх розгорнутих варіантах, зі зміненою логічною підставою для порівняння – і програмують іншу, більш оптимістичну перспективу: *«Україна на роздоріжжі? Ні, на початку нового шляху»* (формулювання одного з «настановчих» висновків міжнародної конференції про ситуацію в Україні).

Логічним центром метафоричного макросценарію «дороги» є образ *«пункту призначення»*. Саме про цю частину програм розвитку українським громадянам було особливо складно домовлятися, або, інакше кажучи, залишалося суспільно не погодженим уявлення про зовнішньополітичний стратегічний складник у моделі української ідентичності. За час незалежності Україна встигла пройти чималі відтинки шляху і до НАТО, і в зворотному напрямку, і «до Європи», і від неї, – відмовляючись від цього останнього проекту в 2011–2013 роках не стільки декларативно, скільки демонстрацією рівня політичної культури. Отож послідовність цивілізаційних топосів утворює класичний взірець інверсії: «шлях до НАТО» перетворився на «шлях від НАТО», вступ до ЄС – на відступ від засадничих принципів ЄС. Інверсійною виявилася й траєкторія демократичних та національних здобутків і втрат. Потрібна історична дистанція, щоб побачити продовження малюнка – і наступні ланки такого політичного «зигзагу», і, врешті-решт, переважання одного з напрямів. Природно, якщо із відстані часу зигзаг виявиться спіраллю – тонким механізмом збереження сенсів і підсилення найбільш перспективних із них.

В історичному й філософському сенсі розвиток, *шлях* суспільства – це, можливо, не стільки пряма, скільки *кільцева дорога,* повторення складних уроків, а також і приємних, переможних моментів на щораз нових витках хронологічної спіралі. Ці *метафізичні імплікації* метафори руху як постійного повернення, неминучості віднайдення «загубленої» справжньої суті себе – *idem (тотожне, те саме – лат.),* що становить ядро *ідентичності,* мирять членів спільноти з будь-якими варіантами небажаних ситуацій як проміжним результатом, станами тимчасової нереалізованості.

Про яку би сферу та її динаміку змін протягом періоду незалежності не йшлося, з одного боку, нові вартості поступово витісняли сліди присутності «фантому», а з іншого, атавістичні елементи блокували розгортання «ідеальних інновацій» незалежницької доби. Допоки існують виразно різноспрямовані течії і не існує загальнопогоджених способів розрубування конфліктних вузлів, практичне вирішення конфлікту на практиці часто полягає у тому, щоби дозволяти їм співіснувати – різним матеріальним та ідеальним елементам, різним пластам культурно-історичного досвіду.

Сумарний результат такої співприсутності різнорідних компонентів можна описати як процеси і явища ***гібридизації.*** Фантомні явища й чинники соціального розвитку – неподолані риси соціополітичної системи радянського зразка – впливають на утворення *гібридних форм* ідеології й політики в Україні. Гібриди – продукт схрещування фантому, *сліду практик минулого,* й перспективного проекту. Сутності-«мислеформи» й матеріальні структури такого типу зазвичай унеможливлюють когерентність публічних обґрунтувань та рецепції якісно нової ідеї, бажаної для групи соціальних інноваторів – фактично опозиціонерів, – а тим паче повну і послідовну реалізацію їхніх моделей на практиці.

Гібрид геополітичного статусу проявляється як змішані результати, неповна, часткова реалізованість мегапроектів, які мали на меті посилити роль України в світі й увиразнити та інституціювати її європейську ідентичність. Що стосується, зокрема, такого стратегічного кроку, як плани у 2011–2013 роках підписати угоду про асоціацію з ЄС, то держави цього простору залиши-

ли Україну на додатковий випробувальний термін із побажанням вправлятися у дотриманні європейських стандартів. Стосовно «євроатлантичного» курсу, то Україна – через сумно відомі обставини політичної поляризації – не увійшла до спільноти євроатлантичних держав, навіть зі свого боку «завжди відчинених дверей» почепила защіпку «нейтралітет», та все ж «гібридний» наслідок українських пронатівських домагань полягав у тому, що тема «Україна і НАТО» стала частиною міжнародного безпекового дискурсу, й отож врешті-решт держава не втратила можливість приєднання до Альянсу в довгостроковій перспективі. З іншого боку, євроатлантичні зусилля України не були марними у тому сенсі, що сприяли корегуванню станів свідомості учасників міжнародних перемовних процесів – у бік поважного трактування союзницької ролі України – на противагу уявленню про її підверстаність до російських інтересів. Українські «євроатлантисти» наполегливо транслювали меседж про незалежну ідентичність тим, хто намагався символічно й технічно «обминути» Україну в розмовах «дорослих» гравців про глобальну безпеку. Співпраця із НАТО та діалог з ЄС допомагали Україні освоювати свою клітинку «великої шахівниці».

Гібрид демократії – найбільш яскраве свідчення того, що українське суспільство на початку третього десятиліття незалежності все ще перебувало в транзитивному стані. Хоча громадяни протягом років дискусій у публічній сфері доволі добре усвідомили, якими є сучасні норми народовладдя, Україна іще не стала на твердий ґрунт вартостей правової держави. При уявному розтині «гібридного тіла» української демократії можна побачити різні нашарування демократичних і антидемократичних тенденцій та схильностей, співвідносних із різними типами політичних систем і стилів правління: 1) *анти-демократія* – пласт яскраво виявленої *авторитарності радянського зразка*; 2) *демократія* – інституційні основи демократичного суспільства, громадянські психологічні підвалини самоврядності; 3) *постдемократичні риси* формальної участі, маніпулятивні тенденції в політиці, апатія громадян, комерціалізація комунікативної сфери. Модель застосовна для опису української політичної дійсності протягом, умовно кажучи, часів пост-міленіуму, але у початкових фазах цього періоду переважало накопичення енергії демократичних змін як альтернативи до виразно антинародного змісту діяльності влади, наступний «помаранчевий» цикл посилив демократичні інститути, але й був часом «тихої» деградації стандартів, а стосовно завершальної фази доводиться говорити про критичну масу складників «антидемократії».

Гібрид соціоекономічної моделі у стосунку до української реальності означає поєднання *капіталістичних* рис не лише із *соціалістичними,* а й, як зауважують вітчизняні аналітики, не надто гіперболізуючи, – із *феодально-кріпосницькими.*

Дискурс мас-медіа узагальнив досвід соціальної трансформації протягом епохи незалежності у термінах гібридного ладу – «дикий капіталізм», «печерний капіталізм», «олігархічний капітазізм»: *«соціалізм агресивно мутував у дикий капіталізм»* [2]*; «...прихватизація, внутрішня колонізація та безпрецедентне у новітній історії соціальне розшарування на купку олігархів і люмпенізовану масу суспільства»* [8]*; «українська корпоративно-олігархічна республіка»* [3]. Оглядачі політичних процесів 2010–2013 років звернули увагу на те, як цілеспрямовано економіка починає працювати на закріплення позицій

авторитарного режиму: *«створення українського варіанту поліцай-економіки»; «впроваджується політичний проект вертикально-інтегрованої економіки в рамках системи кронізму – crony-капіталізму, або капіталізму сім'ї, родичів і друзів»* [4]. *А* поняття *«Сім'ї»*, інтертекстоване із російського публічного дискурсу в систему означників вітчизняних мас-медіа, «адресно» проясню є «феодальні» імплікації в характеристиках української соціоекономічної реальності і нагадує про те, що Україна опинилася на протилежному полюсі від ідеалу соціально гармонійного суспільства.

Теоретично розглядаючи, при поєднанні класичного капіталізму й зразкового соціалізму-моделі можна програмувати *відбір їхніх позитивних ознак*. Якщо переваги капіталізму, як от приватна ініціатива, свобода підприємництва й високі прибутки на душу населення, – поєднати із позитивами соціалістичного підходу, насамперед увагою до соціального становища широких мас, – то результатом стане суспільство добробуту на зразок «шведської моделі». Україна ж реалізувала радше варіант *гібридизації негативів* двох систем – узявши від капіталізму поляризацію, непрозору конкуренцію та інші аспекти його «дикості», а від соціалізму радянського взірця – залишковий, протилежний до першочергового, принцип піклування про добробут середнього громадянина. Поняття *crony-капіталізму* в українському варіанті його застосувань буде означати і спорідненість із глобальними тенденціями концентрації капіталу за сімейно-клановим зразком, і опертя на збережену донині «традицію» радянського ідеологічно-бюрократичного монополізму, ставлення до економіки як ресурсної бази політичної групи при владі.

Отож *гібриди* – напівметафоричний термін для означення станів недорозвитку, плутаності й недостатньої ясності ідентифікаційного проекту. Образ *«зигзагу»* так само підкреслить перервність, розриви тяглості політичної лінії. Українське суспільство створювало так багато «гібридних» моделей, тому що саме було «гібридним». Можна спрямувати розмову про ідентифікаційні наслідки «різносубстанційності» і в позитивне русло – дібравши означники позитивної семантики, які оприявнять розширений спектр вибору в мультикультурному соціумі, «синергічні» переваги структури-полімеру. Та коли йдеться про поширеність гібридних форм у їхніх гротескно-атавістичних варіантах – то вони безперечно є симптомом незавершеності перехідних процесів. Власне, вони ускладнюють і знівельовують саме поняття «переходу».

«Транзитивна» парадигма не стала матрицею для історій успіху в Україні такою мірою, якою вона окреслила прямий і ясний шлях розвитку для держав Центрально-Східної Європи. Еволюційні завдання України ускладнені особливостями її геополітичної ситуації – величезні зусилля ідуть на те, щоб перебороти ту посилену гравітацію минулого, яку створює не просто належність, а спільна із Росією належність до колишнього радянського простору. Україні потрібен більш тривалий період «дозрівання», роздумів на «роздоріжжі». Якщо «шлях» – ключова метафора ідентичності, то відтинок шляху, який залишився позаду, достатньо добре нагадує про те, чого Україна не повинна брати в майбутнє. Привид *homo soveticus* – антимодель української ідентичності – постійна пересторога від ілюзій і засіб проти історичної амнезії. За образом *homo soveticus* раз по раз вири-

нає і чатує на громадську незрілість тінь post-*homo soveticus*. Завдання тієї частини суспільства, яка втілює ідентифікаційний проект, гідний незалежної й демократичної держави, – допомогти цим фантомним типажам зайняти скромне місце контрастного тла для спільноти з новим етосом і свідомістю, – без претензій на права господарів життя.

Література та примітки

1. Азаров відзначив видатний внесок Щербицького у розвиток України. *15 лютого 2013,* – Режим доступу: http://-www.ukrinform.ua/ukr/news/azarov_vidznachiv_vidatniy_vnesok_shcherbitskogo_u_rozvitok_ukraiini_1797784

2. *Вергеліс О., Константинова К., Бондаренко С.* Перебудували. І підлаштувалися? – *Дзеркало тижня, 30 квітня 2010.*

3. *Громаков Д.* Новая власть: Украинская корпоративно-олигархическая республика. *18 січня 2013,* – Режим доступу: *http://hvylya.org/analytics/politics/novaya-vlast-ukrainskaya-korporativno- oligarhicheskaya-respublika.html*

4. *Карасьов В.* Реформи Януковича: Який капіталізм будуємо? – *Дзеркало тижня, 28 квітня – 13 травня 2011.*

5. *Москвичова А.* Меморіальна дошка Щербицькому – «повзуча радяніфікація»? *15 лютого 2013,* – Режим доступу: *http://www.radiosvoboda.org/content/article/24903477.html*

6. Одночасний рух України до демократії і феодалізму загрожує розривом – Є. Головаха, *19 серпня 2011,* – Режим доступу: *http://www.ukrinform.ua/ukr/news/-odnochasniy_ruh_ukrani_do_demokrat_feodalzmu_zagrogu_rozrivom_golovaha_1036177*

7. «Сім'я» Януковича як павутиння охопила всі галузі країни, – Жебрівський. *19 лютого 2013,* – Режим доступу: *http://-zaxid.net/home/showSingleNews.do?simya_yanukovicha_yak_pavutinnya_ohopila_usi_galuzi_krayini__zhebrivskiy&objectId=1278217*

8. *Сидорук А.* Перерваний політ, або За добу до епохи Х. – *Дзеркало тижня, 20–26 березня 2010.*

9. *Ramachandran R., Blakeslee S.* (1998) Phantoms in the Brain. New York: William Morrow and Company, 328 p.

10. *Zinoviev A.* (1986) Homo Soveticus. – London: Paladin Books, 272 p.

Про мистецтво раціоналізації доброї волі як європейську цінність

Геннадій Шалашенко

One reason for the failure of reforms in Ukraine is that the country has an insufficiently developed "art of rationalizing good will". This implies an understanding and use of the "low" registers of human performance, as well as the "technologization" and "instrumentalization" of spiritual values – the virtually uninterrupted rational correction of the ideal. Fostering the institutionalization of western democratic values in such a way that preference for a "Europe of Rights" over a "Europe of Values" achieves some success and does not simply end in good wishes and impotent appeals, it is necessary for national elites and society as a whole to learn this art and start realizing their good will in a modern, rational form.

Проходячи повз чималеньку юрбу народу, що зібралася коло невеличкої церкви в день Водохреща, відзначив у собі якесь глибоко приховане роздратування. Чим? Що може не подобатися у цій картині мені як людині, якщо не можна сказати, віруючій, то принаймні, здається, достатньо толерантній?

Пам'ять підсунула мені подібні картинки велелюдних зібрань тільки дещо іншої налаштованості і дещо давніші, – мітинги, пікети, Майдан... Вже немає. Практично немає бажаючих поборотися за свої права. Неначе всі погодилися з тим, що це марна справа і сподіватися можна лишень на сили небесні, на щось замежне, трансцендентне, – тільки не на власну спроможність... Мабуть, саме цим і викликане відчуття певної дисгармонії – демонстрацією віри зневірених людей. Парадоксально, але може бути й так, що до церкви людей заганяє зневіра. Отже, мабуть, у самій вірі як соціально-психологічному феномені, як «механізмі» однієї з суспільно-комунікативних практик не все так просто і однозначно. І коли люди ***замість*** активно відстояти власну людську гідність і громадянську честь ідуть хрестити воду – наголошую, саме тоді, коли *замість* – то з вірою не все гаразд. Здається мені, що для укріплення самого феномена віри, для оздоровлення її і реанімації необхідною стає на поточний момент *секуляризація*, тобто не як винятково релігійної якості акція, а саме *цивілізуюча секуляризація*, яка звільняє свідомість від елемента рабської покори, зрадливого, підступного і принизливого бажання йти шляхом найменшого спротиву. Звичайно, прийти до церкви, терпляче вистояти в черзі в очікуванні певних магічних процедур (які, знов-таки, здійснить хтось відповідно компетентний, який знає все, що треба знати, що й до чого) – це легше. Та навіть справа й не в тому, що легше, – зусиль нам не шкода, ми можемо довго і напружено терпіти, демонструючи неперевершені зразки терплячого зусилля. Головне, що не треба нічого вирішувати *самому*, тобто не треба напружувати власну *самість* аналізом, порівнянням, уважним інтелектуальним спостереженням, – всім тим, що називають працею розумної душі. І найголовніше: така «тотальна самокритичність» (і тоталітарна за походженням) не завдає собі клопоту щодо

реальної самокритики, тобто, по-перше, не переймається завданням актуального розрізнення між «упокоренням гордині» та ганебним самоприниженням у відмові від людської гідності. А по-друге, пасує перед страхом випробування власних «доброчесних» настанов на їх сучасну практичну витривалість. Мовою екзистенціалізму це називається: «не дай, Боже, зазирнути в очі страшній правді про людину і про себе». А у вимірі культурно-історичному це означає не що інше, як культурну відсталість, занепад освітньої складової у комплексі соціокультурних процесів суспільного життя. На жаль, мусимо констатувати, що та боротьба між олюдненням та знелюдненням як тенденціями суспільного процесу, яка завжди і безперервно точиться у людському суспільстві, на даний момент «силами добра» явно програється. Нашому гуманізмові бракує серйозного загартування, яке забезпечується, врешті-решт, відкритим доступом до всього спектру всесвітнього культурного досвіду, разом з його катастрофами і найнебезпечнішими провокаціями щодо гуманістичної спроможності істоти, що досі називалася людиною. Та корекція гуманістичної настанови, до якої просто примушує ознайомлення з негативним потенціалом досвіду людських відповідей на самозапитування людини про власну сутність, насправді вимагає не відмови від гуманізму як підвалини сучасного життєвого світу людини, а, навпаки, вимагає більш послідовного та принципового його дотримання. Якщо ми бажаємо залишатися людьми, для нас людина також залишатиметься метою і вищою цінністю, а тому ми маємо не обмежуватися декларативними запевненнями і присяганнями «на вірність», а пильніше вдивлятися у її неоднозначну і суперечливу природу, яка обов'язково «помститься» за неуважне і поверхове ставлення до себе. Уважне і мужнє вдивляння у її глибину дасть змогу зрозуміти, що будь-яке більш-менш суттєве реформування людського світу неодмінно захоплює людину *цілком*, отже, разом з її деструктивним потенціалом і елементарними складовими, що потребують відповідних зусиль з виховання і організації, структурування й інституалізації, а ще й чимало таких вольових актів, що неодмінно містять у собі і моменти насильства. І не варто тут лякатися критичних реплік з боку «добрих», ліберально налаштованих інтелектуалів, що мовляв, «ми це вже проходили!», «знову насильство!», «знову людину формують, виховують!» і т.п. Маю підозру, що ті, хто подає такі репліки «проходили» цей предмет якось специфічно – збоку і на відстані. А от спитати б з цього приводу тих, кому не пощастило пережити свій досвід безпосереднього спілкування з лютим, оскаженілим від безкарності нелюдом! Ясна річ, цивілізоване, правове суспільство не припускає прямої участі жертви злочину у винесенні вироку злочинцеві, – ні як свідка, ані, тим паче, прокурора чи судді. І це правильно. Однак сам феномен справедливого цивілізованого суду передбачає, що в ньому міститиметься момент цілком певної емпатії до жертви, без якої не було б і самого цивілізованого суду як такого.

Отже, «віра», яка уникає випробування і відповідно загартування практичною «етикою відповідальності», з її сумнівом, ретельним і часто дошкульним самоаналізом і критикою своїх власних вчинків, мотивів, імпульсів тощо, насправді ризикує стати бездушною, вона недалеко відійде від бузувірства, забобонів, – вона ризикує стати ресентиментом, спричиненим «вірою» у власне безсилля і неспроможність. Коли ж ми насправді плекаємо в собі

віру, сподівання щодо людської духовності як безконечного виміру її природи, ми не маємо права забувати про те, що цей безкінечний вимір є принципово *інтенціональним* формоутворенням буттєвості і конче потребує *здійснення*, або *виконання* зсередини просторово-часового, конечного і обмеженого вимірювання людської істоти, де «негідність» людини не є випадковим, що потрапило у її єство «домішком», де «бруд» її буденних і спрямованих на самообмеження світу людини намірів, розрахунків та «дрібного лиходійства» є цілком природним, і в певному сенсі єдино можливим «матеріалом» для споруджуваного «блага».

Відтак ми повинні до нашої гуманістичної піднесеності неодмінно додати дещицю «зневаги» до людської постаті. Звичайно, поняття «зневага» тут вживається ажніяк не в буденному сенсі, і потребує застереження від того, щоб наше навчання такого «мистецтва» у наших опонентів, які нині руйнують не тільки нашу державу, а й людяність як таку, не дай боже, звелося до прямого копіювання, – до запровадження у практику реформування суспільства жорстокості й цинізму. Мова йде, скорі-ше, про мистецтво *раціоналізувати* свою добру волю, що поза всяким сумнівом імпліцитно містить у собі усвідомлення і використання «низьких» регістрів симфонії людського самовиконання у світ, передбачає «технологізацію» та «інструменталізацію» духовно-ціннісних орієнтирів, – передбачає практично безперервну цілераціональну корекцію ідеалу.

Саме цього мистецтва – вчасно розпізнати в людині момент регенерації, що довічно перебуває в глибинах її природи, деструктивний імпульс, відчути перші поштовхи майбутнього виверження її агресії, перші найслабкіші тремтіння рідної землі від ще далеких кроків грядущого хама, – цього мистецтва явно забракло тим, хто називає себе інтелігенцією. Саме тому нам не вистачило й відчуття адекватності і міри в гуманістичному вимірюванні навколишнього світу, коли ми цілком нагальну потребу дня «бандитам – тюрми» обернули на «фігуру мовлення», на жарт, у відповідь на який природа людини зіграла з нами жарт куди значно зліший і руйнівний для громадянського суспільства, віддавши тюрми бандитам у «приватну власність». Хіба не втратили ми на певний час баланс між ціннісною та цільовою раціональністю в той момент, коли «вибачили» практично всім фальсифікаторам результатів голосування?

Треба, нарешті, всерйоз поставитися до факту автономності моралі, а це означає не просто зрозуміти, але ***буттєво зрозуміти***, тобто також і відчути, пройнятися аж до відчуття пекучого дихання нагального імперативу, згідно з яким *ніхто сьогодні і тут, крім мене і крім нас,* не забезпечить підґрунтя для актуальної у цю мить як ніколи реанімації моральнісного чинника суспільного життя, – для його фундаментальної реабілітації і відбудови. Адже запас міцності морального здоров'я нації, – того суб'єктивного чинника моральної узасадниченості суспільства, що був успадкований нами від попередніх поколінь і водночас об'єктивний статус якого через те некритично і бездумно нами переоцінюється, – цей запас, схоже, добігає свого кінця.

Звичайно, сформувати у собі саме такий «постав» автономної відповідальності надзвичайно важко. Значно легше запозичити, скопіювати, повторити. Дуже важко, як бачимо, коли, наприклад, йдеться про ті ж «європейські цінності», утримуватися від спокуси просто скопіювати той антураж «гідного і гуманно зорганізованого життя»,

що так приваблює нас останнім часом. Ця спокуса сильна та, напевне, й незнищенна вже через те, що й саме копіювання – не остання річ в інструментарії, яким будується і підтримується культура, а разом з нею і світ людини. Воно вкорінене в тій практиці «нестями» (самозабуття), що без неї годі й уявити собі процес людського виконання у світі. Людині конче потрібно «віддати» себе конкретним формам, актуалізувати вир власних потенційностей в архітектоніці стосунків та інституцій, алгоритмі рішень та вчинків тощо, або, висловлюючись у межах діяльнісної парадигми, конче потрібне опредметнення власних здібностей. І якщо десь поряд вимальовується надзвичайно переконлива і приваблива фігура людського самовиконання у світ, то як же не скористатися чужим досвідом? Це по-перше.

А по-друге, з огляду на викладене, напевне, тепер було б доцільно поглянути на себе, тобто на своє природне й соціальне довкілля з метою визначитися, чи вичерпав себе гуманізм як універсальна настанова і як надвимога людяності, принаймні, в актуальному вимірі. Чи, можливо, філософія нині і саме тут стає актуальною практикою нагадування про самоцінність людини? Чи можна було б говорити хоча б про якийсь наявний достатній рівень ціннісно-моральнісної визначеності, або сталості – достатній для того, аби ми могли безпосередньо і майже винятково заходитися навколо «форми», тобто аби нам опікуватися організацією демократичних цінностей сучасного європейського зразка інституцій саме у такий спосіб, щоб надання переваги «Європі прав» перед «Європою цінностей» мало бодай більш-менш гарантований успіх і не перетворювалося на лише благі побажання або безсиле заклинання? Чи не нагадуємо ми самі собі часом тих дикунів, що змонтувавши з бамбука точну копію колишньої американської авіабази, щиро обурювалися з того, що небо не посилає їм таких же щедрих дарів, які воно кидало на голови американців?

І тут насамперед хотілося б висловити декілька зауважень щодо «європейських цінностей» та проблеми «євроцентризму», або відносно того, наскільки і в якому сенсі європейські цінності є європейськими.

На мій погляд, весь комплекс цінностей, світоглядних настанов та алгоритмів різних практик, що ми їх можемо об'єднати під назвою «європейських», який (комплекс) часто слугує підставою для тематизації проблеми «євроцентризму», насправді, за всієї складності і багатоплановості реального стану справ, є комплексом світовим, навіть всесвітнім, і саме через те, що Європі (як культурно-історично локалізованій реалії) вдалося лишень більш артикульовано висловити, концентровано виразити, універсально-раціонально обробити те, що було зібрано «з усіх куточків» світу. Тільки через це проблема «євроцентризму» набуває значно більшого масштабу і розголосу, ніж можливі проблеми, скажімо, «латиноцентризму», чи «афроцентризму», «японоцентризму» тощо. Саме через це, на мою думку, приречена на невдачу і «російськоцентристська» ідеологія євразійства, як ідеологія протиставлення «європейським цінностям», що, звичайно ж, не позбавляє жодним чином сенсу будь-яких зусиль, спрямованих на захист своєї незалежної ідентичності, проблему мультикультуральності і рухів, що, відповідно, роблять наголос на певних культурно-ціннісних «центрах». Якщо уважніше придивитися до тієї ж російської культури, то маємо зрештою визнати, що все, що є в ній найкращого, тобто справді гуманного і людинозберігаючого, є *спільним* у неї з

тією ж Європою, незалежно від питання про те, хто у кого, коли і як «запозичував» – це питання окреме, конкретно-історичне, неоднозначне і багатопланове, а головне, у певному сенсі, другорядне.

Інколи складається враження, що у спір з приводу євроцентризму закрався такий собі ледь помітний момент «оберненості», через що звинувачення європейців у егоцентризмі набуло досить переконливої видимості. Проте насправді не європейці нав'язують решті світу свої цінності через те, що доля якимсь дивним чином дала їм «силу» і, відповідно, змогу це робити, проте навпаки, вони можуть бути певним зразком для інших через те що весь світ вкладав у європейців свої потенціали людиновиконання, «змусив» європейців до універсальності їхніх ціннісних засад. Не «сила» Європи забезпечує універсальність застосування її цінностей, проте універсальність європейських цінностей, вистраждана всім людством на важкому, суперечливому шляху крізь трагедії, непорозуміння, помилки і катастрофи, забезпечує дієвість та нездоланну привабливість цих цінностей. Певною мірою є випадковим, що саме Європа краще навчалася у єгиптян та євреїв, персів, китайців, арабів, турок, індусів та японців тощо. Якщо людяність є як така, то вона мала рано чи пізно десь акумулюватися і експлікуватися і у безпосередньо-емпіричний спосіб, мала набути сякого-такого «центру». Чому саме у Європі? На це питання якоїсь прескриптивно-нормативної чи абсолютно вичерпної і достатньої відповіді немає і навряд чи може бути, – після будь-якого «повного» переліку сприятливих чинників мусимо все ж констатувати, що, в решті решт, так сталося і квит. Подібно до того як геній усього людства акумулюється вряди-годи в окремих особистостях. Можна по-різному на це реагувати, можна, звичайно ображатися на долю, чому, мовляв, якийсь Альберт Ейнштейн, чи Шопенгауер, а не я, а можна бути щасливим своєю лишень резонаторною вдачею надихатися однією присутністю поруч з геніальною, розумною, талановитою особистістю, – безперечним тут залишається одне: в долі народів, регіонів, культур так само не може бути «рівності», як і в долі окремих особистостей, і вимагати в цьому сенсі «справедливості» значить неадекватно вживати дане поняття.

Отже, беручи до уваги сказане вище, не зовсім коректно було би ставити запитання про те, як нам долучитися до європейських цінностей. На жаль, проблема з нашою культурно-історичною і ціннісною локалізацією є значно складнішою; внаслідок тих чи тих обставин перед нами все більш визначено постає фундаментальне питання: як нам відновити в собі власну людяність. Адже без неї, жодне копіювання зразків не буде приносити бажаних результатів. Є чимало підстав мати сумнів щодо нашої готовності до прямого перенесення сучасних європейських практик та принципів на наш вітчизняний ґрунт. Якщо навіть взяти перше-ліпше визначення з широко вживаного в нашій «домівці буття», а проте не нажитого нами самими, набору так званих європейських цінностей (до яких, нам, начебто, недалеко й ходити, та все зась) і спитати самих себе, а що ж нам, наприклад, більш пасує, – відкритість, толерантність, терпимість до будь-якого прояву іншого, а чи закритість, настороженість і недовіра щодо «чужого», то попри «очевидну» перевагу першої альтернативи над другою, ця дилема не видаватиметься нам такою вже й простою та легко розв'язуваною, якщо її вивести за стіни затишного помешкання і занурити у складні та суперечливі реалії сучас-

ної України. І знаменним є навіть не те, що насправді не вся Європа і не рівною мірою сповідує принцип відкритості. Тут характерним є те, що градуалізація такого сповідування є надзвичайно симптоматичною, а саме: що ближче історично, географічно чи геополітично та чи та європейська країна знаходиться до нашого великого і потужного північно-східного сусіда, тим менше віри у принцип відкритості та толерантності, тим менше ентузіазму з приводу перспективи прийняти до себе «іншого», які б «цінності» той не сповідував.

Причиною суперечок на цю тему часто стає недостатньо чітке усвідомлення своєї неповторно-унікальної культурно-історичної, а також і соціально-індивідуальної точки стояння, диспозиції та диспропорції всіх життєвих світів, втягнутих у коло актуальної суб'єктності – міри, конкретної співвузгодженості цих світів і наявної суб'єктності. Звідси й непорозуміння та розгубленість як характерна риса самоусвідомлення наших сучасних співвітчизників, їх інтелектуальне зніяковіння, моральнісна спантеличеність та дезорієнтація на рівні персональних цінностей – свого роду «інтелектуальна придуркуватість» як типова реакція на шок майбутнього (Е. Тофлер. Шок майбутнього). Іронія, або, скоріше, сарказм історичної долі нашого народу полягає почасти в тому, що його справді найдостойніші сини подекуди намагаються розв'язувати питання, яке перед ними ще й не постало. Якщо питання про подолання суб'єктцентруючого світорозуміння ще й невідомо як надалі розв'язуватиметься навіть тими, хто вповні відчув на собі наслідки і теоретичних і практичних зусиль самокритики розуму, що ж може породити спроба домодерного соціуму здійснити досвід критики розуму, окрім розгубленості та ціннісно-моральнісної дезорієнтації? Не кажучи вже про те, що ідея не просто має дозріти, вона мусить визріти органічно, а не просто бути запозиченою. Звичайно, й нас також було втягнуто у вир подій, в якому людству довелося «вкусити» плодів, часом надто гірких, з дерев осягнення наслідків викриття раціональності, однак є великий сумнів з приводу того, що участь ця була дійсно, по-справжньому активною, свідомою, суб'єктцентрованою. В противному разі з нами не сталося б те, що сталося. У XXI столітті у центрі Європи держави з відверто клептократичним правлінням і антилюдською ідеологією сталінізму не виникають випадково.

Саме тут і доречно, напевне, пригадати, що людська історія ніколи не рухається у лінійний, а чи лишень циклічний, – зрештою, у якийсь монологізуючий та центруючий спосіб. Та ж нинішня Європа, як певним чином об'єднана спільнота, пройшла довгий і суперечливий шлях консолідації, на якому, між іншим, вона напрацювала не лишень здатність до відкритості і толерантності, як принципів, гідних виконання людського єства у світі, але й одночасно створила необхідну для цього противагу «закритості», у вигляді того ж таки НАТО, або системи контролюючих загальноєвропейських інституцій з їх доволі жорсткими санкціями тощо. Отже, європейські двері розчинені навстіж, як бачимо, не на всі боки, а якщо й на всі, то на деяких з них стоїть добре змащений і готовий до бою натовський кулемет, і це нам має бути добре відомо, коли ми захочемо раптом запозичити у європейців їх толерантність, замість того, аби створювати свою власну, для чого треба, щоправда, дуже добре попрацювати у багатьох напрямках національно-патріотичного виховання і державного будівництва, тобто у напрямках,

де радикальна самокритика розуму могла б і не виходити на передній план.

Наш культурно-історичний імунітет, і, головне, наш гуманітарно-освітянський Bildung, на превеликий жаль, виявився напрочуд слабким проти натиску тих сучасних реалій, що, за цікавими спостереженнями Одо Марквардa, повсюдно започатковують нині «епоху чужості світові». Якщо вже європейські народи скаржаться на те, що вони «не встигають дорослішати» через те, що досвід, його норми та формотворення, змінюються тепер з такою швидкістю, що людина за ними просто не встигає, то що вже говорити про нас, які у своїй історії і не мали реальної можливості поступово призвичаюватись до сучасних швидкостей, і тепер відчуваємо себе приблизно так, як головний герой відомого фільму «Іграшка» (виконавець П'єр Решар), котрий, вбраний в одне спіднє, несподівано для себе відчиняє двері в розкішно вбрану і повну поважних гостей вітальню. У словах Марквардa ще можна сподіватися знайти рятівну «нещирість», що дає змогу оцінити їх скоріше як попередження, ніж як відчай, адже тяглість європейської культури (і на цьому наполягає і сам автор в кінці статті), зрештою, навряд чи «дозволить» остаточно перемогти сучасному інфантилізмові європейця. Тож тут логіка прискорення застарівання досвіду виглядає не такою вже й бездоганною: якщо досвід людини міняється швидше, ніж вона сама, то що це за досвід в такому разі, а головне, чий він? Ви за ним не встигаєте, а він існує? В такому разі, ви не встигаєте самі за собою, – а це вже не безнадійна, хоча і небезпечна ситуація. Самі створили, самі і впораєте. А от що робити в ситуації, коли наша історія значною мірою не нами створена, і коли стан «неналежання» самим собі є настільки тривалим, що годі вже й розібратися, хто від кого відстає і хто за ким не встигає. Як тут «встигати», коли наш досвід належить не нам, наша віра належить не нам, наше життя належить не нам, і конкретні соціально-політичні обставини сприяють як раз посиленню такої, з дозволу сказати, «традиції». Тут хочеш – не хочеш, а глибоко задумаєшся над нюансами діалектики нормативного і матеріально-емпіричного.

Звичайно, можна приєднатися до думки тих «онуків австрійських аристократів», що були на одному семінарі в Ліхтенштейні на початку 1990-х років, присвяченому питанню цивілізаційних кордонів Європи, і про яких розповіла польський соціолог Ядвіга Станішкіс в інтерв'ю «Українському тижню»: «Вони стверджували, що Україна – це більше Європа, ніж Польща. Їхній аргумент такий: ви (українці) маєте менше міфології про себе, ніж поляки. Отже, вам легше інтегруватися в мультикультурний європейський простір» [2]. Щоправда, це дещо нагадує старий радянський анекдот про те, що нам досить легко буде перегнати Америку, адже ми босі... Скидається на те, що «онуки австрійських аристократів» помиляються щодо нашої міфологічної необтяженості. Скоріше навпаки, потрапивши в ситуацію якогось безперервного соціально-політичного цугцвангу, ми змушені витрачати рештки креативу на те, що той же Марквард охарактеризував як «кон'юнктура фіктивного».

Безперервно перебуваючи в умовах світу, який все ускладнюється внаслідок змін, що відбуваються з прискоренням і здебільшого поза нашою участю, ми мимоволі вдаємося до таких «редукцій складності» (Луман), котрі не гріх назвати й карикатурами на форми європейські досвіду. що і призводить до небачених у Європі масштабів «конвер-

генції реального і фіктивного» та до «все зростаючої готовності віддаватися ілюзіям». Та «легкість», на яку натякали «онуки австрійських аристократів», здається дуже непереконливою, коли мова заходить вже не про надвисоку швидкість зміни, а про небезпеку остаточної втрати головних, людинозберігаючих, орієнтирів життєсвіту.

Тут загострюється по суті дуже болюче питання конкретного («матеріального») змісту ціннісної орієнтації. Звичайно, спокусливим і шляхетним – «по-європейськи» – виглядає, наприклад, бажання включити до виднокола свого царства цінностей не тільки «і мертвих, і живих, і ненароджених, в Україні, і не в Україні», але все живе й неживе взагалі, а отже, зрештою, весь світ. Проте одразу ж постає проблема реальної вагомості такої настанови з огляду на трансцендентальну вимогу суб'єктності як втіленої, конкретно виконаної, єдності об'єктивного світу, тобто питання про те, хто і де таку настанову виконує, суб'єкт якого світу? І тут виникає низка утруднень. Спроби такого орієнтування, наприклад, можуть виглядати, принаймні, екстравагантними, а на практиці виявитися тими самими «добрими намірами», що ведуть відомо куди, якщо ці орієнтири оголосити в середовищі, де до переліку цінностей практично не віднесена ще навіть сама людина як така, ні в її дальніх, ні в ближніх вимірах, де цінність людського життя зневажається з таким завзяттям і розмахом, який є прямо пропорційним інтенсивності її декларування. На жаль, світ лжебуття з його центральною постаттю homo impudicus виявився не таким уже й примарним та фантастичним. Серед людей негативно-парадоксальної «ціннісної» (анти-?) орієнтації, де людська гідність або *навіть* не піддається сумніву через те, що просто знищена, або викликає підозру й щире роздратування, серед людей, яких «не поставити на коліна» через те, що вони надто довго плазували на череві, той, хто береться «рятувати весь світ», навряд чи сприйматиметься як людина, що насправді у якийсь незбагненний спосіб піднялася до найвищого (7-го?) щабля кольберговской драбини моральної компетентності судження. Скоріше, вона сприйматиметься, як людина, яка, насправді не те що світ рятувати, – не ладна й сама собі та найближчому оточенню ради дати. В такому середовищі ще не скоро універсалістська настанова витіснить залізобетонний імператив: «Нікого не бійся, нікому не вір, ні в кого нічого не проси!», – імператив, звичайно, людини, «на свій лад» гордої, проте чи людини?..

Якщо в «центрі Європи» існує багатомільйонний народ, якому досі несила гарантовано і безповоротно включити людину як таку в обрій «моральної компетентності своїх суджень», то це, щонайменше, свідчить про те, що і з цим «простим» питанням не все так просто і зрозуміло. Це проблема: як і чому, під тиском яких чинників, ознакою і симптомом яких глобальних пертурбацій може існувати людина у XXI столітті, в центрі Європи, яка масово відмовляється від свого людського статусу? Яка аберація відбувається у ціннісній орієнтації такої людини, і з чого слід починати перебудову в ієрархії цінностей такої істоти з людською подобою, проте без людської гідності? Ці питання, до речі, актуалізують необхідність дослідження всього «болючого» комплексу проблем нашої вітчизняної історії ще й з того боку, що нам це знання потрібне не для того, щоб «воздати» чи помститися (хоча відновлення історичної справедливості і саме по собі має велике значення для відновлення

належного морального забезпечення нормального життя суспільства), а для того, щоб зрозуміти, що відбувається у внутрішньому світі людини, коли вона пережила те, що в принципі неможливо «пережити», і які конкретні можливості є у нашому розпорядженні для «одужання». Адже те, що ми «пережили» в своїй історії, цілим комплексом «недугів» підриває зсередини нашу формалізуючу, нормотворчу, інституалізуючу, і в цілому суспільну і людинозберігаючу спроможність.

Література та примітки

1. Див. *Одо Марквард*. Эпоха чуждости миру?// http://www.strana-oz.ru/2003/6/-epoha-chuzhdosti-miru

2. http://nacija.info/?article=566

Сучасна Україна як приклад «желатинового» суспільства

Віктор Савка

One of the most important methodological problems of any discipline is to define a phenomenon clearly enough for academic analysis to be able to reflect the essence of the phenomenon. This is not as simple as it might seem: despite their wide usage, many sociological categories do not yet have a definite and generally accepted interpretation. We believe that application of the term "gelatinous" to the contemporary state of Ukrainian society, and to its institutional and organizational structure in particular, enables its essence to be adequately defined: dynamism, though often illusory, the absence of clear orientations and prospects for further transformations, and its constant balancing on the edge of dysfunction to be recorded.

Адекватне визначення явища, яке піддається науковому аналізу, вибір для цього терміна, здатного відобразити його сутність, належить до однієї з найважливіших методологічних проблем будь-якої науки. Незважаючи на свою позірну легкість, вона часто становить труднощі, в чому можна переконатися на прикладі дослідження багатьох соціологічних категорій, які, незважаючи на їх часте вживання на протязі багатьох років, дотепер не мають однозначного та загальноприйнятого тлумачення. Це не лише ускладнює процес наукових рефлексій сутності соціальних феноменів, а й створює широке поле для різного роду спекуляцій, оскільки дає можливість відволікати увагу аналітиків та особливо пересічних громадян, чи переакцентовувати їхню увагу на бажані, але недостатньо виражені характеристики певного явища. Загальновідомим прикладом такої ситуації в ідеологічно заангажованому суспільствознавстві можуть служити маніпуляції з терміном «розвинутий соціалізм» у часи, які пізніше більш реалістично були названі застійними.

Значний внесок у розв'язання проблеми означення сутності модерних суспільств зроблено у працях К. Поппера, Д. Белла, Ф. Фукуями, Ж. Бодріяра та інших відомих дослідників. Серед вітчизняних учених, які зробили свій внесок у ідентифікацію сучасного стану українського суспільства, варто виділити праці Є. Головахи, Н. Паніної, С. Катаєва. Очевидно, з огляду на особливості сучасної України, вони, на відміну від своїх західних колег, вводять у науковий обіг терміни, які є більш характерними для публіцистики. Проте, на наш погляд, практиковані означення сучасного стану вітчизняного суспільства недостатньо повно відображають його сутнісні характеристики, принаймні ті, які стосуються таких структуротвірних компонентів соціуму, як соціальні інституції. Під ними більшість економістів, соціологів та правознавців (представників наук, в яких найчастіше практикується інституційний аналіз) розуміють «... довговічні системи правил, що склалися та укорі-

нилися, що надають структуру соціальним взаємодіям » [1, с. 37] ; «...впорядковані й відносно усталені соціальні утворення, що охоплюють соціальні організації, які підтримують офіційно або конвенційно ухвалені правила регулювання соціальної поведінки у певній сфері громадського життя» [2, с. 6]; «...встановлення, традицію, порядок, заведений в суспільстві» [3]. Іншими словами, під соціальними інституціями розуміється система стандартизованих взаємодій, орієнтована на задоволення суспільно значимих потреб. Тобто, соціальні інституції визначають, як саме повинні діяти всі учасники суспільного життя, задовольняючи власні потреби, якими правилами вони змушені керуватися. Цілком очевидно що характеристики, властивості, які мають соціальні інституції, найістотнішим чином впливають на змістові виміри суспільства загалом, оскільки саме вони визначають не лише зовнішні, а і сутнісні виміри життєдіяльності всієї суспільної системи.

Тому в пошуку терміна, який, означаючи сучасний стан вітчизняного суспільства, максимально повно відображав би його сутнісні властивості, підкреслюючи своєрідність саме нинішнього українського суспільства, і водночас дав би змогу ідентифікувати його місце серед інших відомих типів суспільств, ми звертаємося саме до інституційних характеристик соціуму. Зважаючи на дію загальних закономірностей функціювання всіх соціальних систем, очевидно, що сучасний стан українського суспільства не є абсолютно унікальним і тому існування його аналогів також слід брати до уваги, особливо у так званому пострадянському просторі.

Серед практикованих нині означень сучасного стану українського суспільства найчастіше зустрічаються ті, в яких декларується його певний динамізм, спрямованість до змін. При тому, можливо керуючись методологічною вказівкою Д. Норта про «залежність від пройденого шляху», дослідники найчастіше використовують такі терміни як «постсоціалістичне» чи «пострадянське», «перехідне» чи «транзитне». Безсумнівно сильними сторонами такого роду означень є, по-перше, відзначення динаміки суспільства, його змінності; по-друге, підкреслення «вихідного стану», з якого, власне, розпочалася ця динаміка – радянського зразка соціалістичного устрою. Ці терміни виявили свою життєздатність упродовж останніх двох десятків років. Водночас доволі значний час їхнього застосування в науковій практиці для означення одного і того ж феномена, як це не парадоксально, все ж, на наш погляд, є доказом недосконалості та певного роду слабкості такого роду означень. Достатньо добре справляючись із «прив'язкою» до минулого стану суспільства, вони не виконують на належному рівні ще двох важливих функцій: 1) означення сутності саме нинішнього, актуального стану соціуму; 2) його орієнтації на меті, до якої спрямовуються ці зміни, їхньої мети. Зрештою, навіть саме означення динаміки суспільства, яке фактично беззмінно перебуває в такому стані упродовж більше ніж двох десятиліть, враховуючи відомий закон прискорення суспільних змін, викликає певні сумніви: суспільство, яке трансформується упродовж стількох років, повинно б врешті вийти на позиції, з яких стратегічна мета транзиту мала би бути видимою та усвідомленою не лише науковцями та політичною елітою, але і утвердитися в громадській думці. Проте ситуація в Україні ще із часів відомої заяви у Верховній Раді тоді прем'єр-міністра

Л. Кучми, про необхідність визначення того, яке суспільство ми прагнемо створити, на наш погляд, істотно не змінилася.

Значна частина не лише пересічних громадян, але і суспільствознавців, із певним скепсисом ставляться до трактування України як суспільства, яке перебуває у стадії демократичної модернізації. Більше того, підримання моди на «радянське ретро» у популярній культурі, ба, навіть дискусії в середовищі експертів та деякі практичні кроки політиків щодо зовнішньополітичного курсу країни, чи вибору моделі її внутрішнього розвитку, можуть розглядатися саме як свідчення такої невизначеності.

Застосування певної категорії для означення конкретного явища чи структури – об'єкта дослідження повинно підпорядковуватися хоча б такій мінімальній вимозі, як об'єктивне відображення сутності цього феномена. Прийняті в науковій практиці означення суспільств як «феодальне» чи «буржуазне», «соціалістичне» достатньо повно відображають структурні та політико-управлінські аспекти їхньої сутності, принаймні декларують бажаний для їхніх теоретиків суспільний устрій та відповідний йому спосіб правління. Означення «індустріальне» чи «постіндустріальне», «інформаційне» акцентують увагу на домінуючому в кожному з них способі продукування суспільних благ та їхню природу. Особливо рельєфно це відчувається у системі цих означень: очевидним є перенесення уваги при оцінюванні рівня розвинутості суспільства від виробництва матеріаломістких речей до створення інтелектуального продукту інноваційного характеру. Також цілком очевидним, принаймні з часів М. Вебера, є і зв'язок між зорієнтованістю суспільства на виробництво певного роду продуктів та його політичною організацією: виробництво наукомісткої продукції, яке потребує творчості на протязі значного періоду часу і в масштабах всього суспільства, а не у спеціально створених закритих КБ табірного типу, є можливим лише в умовах достатньо інтелектуального суспільства, здатного до громадянської самоорганізації. І навпаки, приклади напевно найбільш масового створення однотипного і примітивного продукту подають Китай часів Мао із доменними печами в кожному селі та Радянський Союз із його сировинно-зорієнтованою економікою.

У застосовуваних до сучасного українського суспільства дефініціях характеристик, які відображали б його політичний чи економічний устрій, бракує. На наш погляд, сутнісні характеристики вітчизняного соціуму має сенс шукати в його структурно-функціональних вимірах, оскільки саме в них відображаються, по-перше, ті основні компоненти, з яких складається суспільна система, по-друге, ними визначаються не лише можливі орієнтири суспільних змін, але і способи, якими вони реалізуються, рівень динаміки. Відповідно ми з достатньо високою вірогідністю зможемо прогнозувати успіх цих змін.

Каркас будь-якого суспільства становить його інституційно-організаційна система. Як уже зазначалося, під *соціальними інституціями* ми розуміємо певний комплекс, конвенціонований та легітимізований у певному середовищі ансамбль стандартів дій, взаємно узгоджених і спрямованих на досягнення визначеної стратегічної суспільно значимої мети. Під *організаціями* маємо на увазі цільові структуровані та ієрархізовані групи, які дають змогу об'єднувати та координувати зусилля їх функціонерів для досягнення певної мети, виконання визначених функцій. Цілком очевидно що ряд інституцій,

набувши достатньо високого рівня формалізації, для забезпечення ефективності своєї роботи формують власні системи організацій. Наприклад, функціонування таких важливих для сучасного суспільства інституцій, як держава, власність чи освіта неможливе без відповідних організаційних одиниць – органів місцевої та центральної влади, банків, дошкільних, освітніх закладів, ліцеїв, академій, університетів тощо. Роль соціальних інституцій та відповідних їм організаційних структур є настільки важливою для розуміння сутності суспільства, що ще Т. Парсонс, опрацьовуючи концепцію суспільства як системи, характеризував певні типи суспільств відповідно до тих інституцій, які в них домінували: родове із домінуючою інституцією сім'ї, феодальне з церквою, капіталістичне з ринком і власністю, тоталітарне соціалістичне із диктатом держави, стрижнем якої є потужний бюрократичний апарат.

Нинішнє українське суспільство відзначається надзвичайно високим рівнем бюрократизації (при тому, далеко не завжди у веберівському сенсі – як передусім раціонально діючої структури) та прагненням державного апарату контролювати практично всі сфери суспільного життя. В цьому воно уподібнюється власному попереднику – радянському суспільству, проте, має істотну відмінність від нього. Вона полягає передусім у відмові від основи основ радянського устрою – тотального одержавлення. Нинішня українська державна бюрократія, як і інші в багатьох пострадянських країнах, допустила створення потужного, хоча і малочисленного олігархічного клану, котрий, будучи на перших порах цілковито залежним від неї, сьогодні все більше усамостійнюється і набуває здатності істотно впливати на формування політичного курсу країни. Виникнувши як природний наслідок роздержавлення та впровадження ринку, демократизації у «пострадянському» їх трактуванні, новітні українські олігархи так само кореспондуються з бізнесменами в країнах західного світу, як і інші ознаки нинішнього українського суспільства із їхніми відповідниками в цивілізованих країнах: державою, демократією тощо. Водночас, вони становлять цілком реальну силу, здатну не лише до формування і декларування, але і реалізації власних інтересів. Ще одним відносно активним учасником суспільних процесів, який з'явився в ході пострадянських трансформацій, є різного роду громадські формування, котрі, якщо і не мають ще вирішального впливу на суспільні процеси, проте набувають дедалі більшої ваги та здатності лобіювати інтереси як власні, так і громадськості в цілому та починають втручатися у практично всі сфери суспільного життя, викликаючи при тому спротив державної машини.

Таким чином, на нинішній суспільній арені маємо принаймні трьох основних гравців: бюрократизовану державу, олігархічно-кланові угруповання та структури громадянського суспільства. Цілком очевидними є і факти, по-перше, конкуренції їхніх інтересів, по-друге, можливості застосування ними для реалізації власних інтересів відмінних інструментів, до яких належить і інституційно-організаційна система суспільства.

У сучасному українському суспільстві можемо відстежити присутність практично повного комплексу інституційно-організаційних структур, властивих модерним демократичним суспільствам, принаймні формальну. Проте ефективність їхньої діяльності упродовж багатьох років залишається вкрай низькою. Свідченням цього можуть

бути результати моніторингу Інституту соціології НАНУ [4]. На наш погляд, такий стан справ може бути пояснений, зокрема, невідповідністю сутнісних принципів, закладених у певні інституції та формально прокламованих, тим, яким реально підпорядковується їх робота, в тому числі під впливом основних суспільних гравців. Зокрема, чи не найчастіше порушується базовий принцип будь-якої інституції – вимога її деперсоналізації. Така ситуація в сучасній Україні може бути проілюстрована на прикладі функціонування інституцій, які діють у практично всіх сферах життя суспільства. Особливо яскраво це виявляється в політиці. Наприклад, більшість наявних партій створені «під лідера» і не мають відповідного ідеологічного підгрунтя, соціальної бази. Тому їхня роль в суспільно-політичному житті та рейтинг повністю залежать від впливовості особисто голови партії. Звідси, зокрема, така швидка переорієнтація партійних функціонерів та активістів на переможців у чергових виборчих перегонах і «повний розрив», до наступного етапу переділу сфер впливу, із нещодавно «своїми» партіями та їхніми керівниками, який водночас не відкидає можливості повернення назад при зміні ситуації.

Така персоналізація інституційно-організаційного комплексу суспільства створює необхідні передумови для забезпечення їх певної, переважно позірної ефективності: будучи персоналізованими, інституції спрямовуються на задоволення не стратегічних суспільно значимих потреб, а потреб часткових, тимчасових, ба, часто навіть персональних певних осіб. Водночас, вона є головною причиною невиконання інституційно-організаційним комплексом свого головного призначення – бути власне каркасом, стрижнем, який об'єднує суспільство і згуртовує його, надаючи йому певної форми, визначеності, спрямування. Утворення, які повинні виконувати роль каркасу і відповідно володіти певним «запасом жорсткості», є занадто «гнучкими». Ця їхня якість створює ілюзію можливості практично будь-яких і при тому швидких змін, виступає головною передумовою для постійних спроб правлячої еліти, з одного боку, застосовувати методи «ручного управління», а, з іншого, ініціювати та впроваджувати різного роду реформи, які переважно закінчуються крахом. Реформування «згори» переважно зводиться до надання нових зовнішніх форм суспільним структурам без зміни їхнього змісту. Одержана форма є тимчасовою і не здатна довго зберігатися без зовнішнього впливу (правлячої еліти), хоча б з причини все того ж браку каркасу. Прикладом можуть бути неодноразові реформи (чи їх спроби) політичної системи, внесення змін до Конституції, прагнення постійно приймати все нові і нові закони (при тому їхня дія нерідко блокується різного роду підзаконними актами), які часто суперечать одні одним, а надто прагнення кожного з урядів реформувати так звані бюджетні сфери (управлінсько-адміністративну, освітню, медичну), оскільки саме вони є найбільш гнучкими, бо їхні функціонери цілком залежать від своїх працедавців і безпосередньо їм підпорядковуються. До того ж, основним регулятивом такого підкорення нижчих щаблів, виконавців керівництву є не стільки певні норми, викладені у юридичних актах, як закони «телефонного права», «особистої відданості» чи інші їхні аналоги патерналістсько-авторитарного штибу.

Таким чином, у результаті персоналізації та «ручного управління» нинішній інституційно-організаційний каркас суспільства, часто набуває подвійних форм, які не дублюють його для

підсилення, а, навпаки – дестабілізують, оскільки передбачають можливість інших варіантів дій, які суперечать задекларованим, дають ситуативний виграш (передусім для правлячої еліти, «сильних світу цього»), а отже, – стратегічний програш для суспільства в цілому. Ця дуальність виявляється у паралельному існуванні офіційних інституційно-організаційних структур, з одного боку, і таких же утворень, які, хоча і функціонують «в тіні», проте реально перебирають на себе, принаймні частково, функції каркасу суспільства. Більше того, вони навіть мають певне визнання і є прийнятними в суспільній свідомості, що може розглядатися як очевидна ознака їхньої інституалізації, реальної присутності в інституційному просторі суспільства. Це провокує ситуацію, яка Є. Головахою та Н. Паніною трактується як «подвійна інституціоналізація» [2], а С. Макеєвим – як «інституційний інкубус» [6]. Сутність цього явища зводиться до одночасного паралельного співіснування інституалізованих практик регулювання соціальної діяльності та їх взаємної конкуренції, прагнення їхніх застарілих форм максимально обмежити дію модерних інституцій, звести її присутність у соціальному просторі до показово-декларативних функцій, або ж і повністю витіснити. В цьому можна бачити, наприклад, соціальні передумови масового поширення корупції, тобто системи задоволення потреб певних суб'єктів соціальних дій, яка не передбачає «гри за офіційно прийнятими правилами», їхнього підпорядкування вимогам легальної інституційної системи.

У стабільних модерних суспільствах дійсно ефективний каркас соціуму становлять інституційні структури, створені переважно громадянським суспільством, тобто «знизу». Вони не лише виникають природним шляхом, а і таким же чином легітимуються. При тому громадянське суспільство постійно зберігає певний контроль за діяльністю держави та її функціонерів. Громадянські якості у більшості громадян України розвинуті недостатньо. Свідченням цього можуть бути хоча б результати емпіричних досліджень соціальних ідентичностей. В них на перших місцях виступають ідентичності, які базуються на приписних статусах, локально орієнтовані ідентичності (житель регіону, міста). Це, на наш погляд, може розглядатися як не лише вияв дисфункції базових інституцій, тривалої соціальної аномії, але і як свідчення кризи соціальності як такої, відсутності активного соціального життя у більшості громадян. У результаті вони замикаються в собі і своїй сім'ї (максимальні показники довіри до рідних і мінімальні до структуротвірних компонентів суспільства – держави, правової системи). [4, с. 518; 6, с. 113, 117]. Від 2005 року постійно зростає кількість тих, хто погоджується з твердженням що «...більшість людей взагалі ні у що не вірить»: в 2010 р. їх кількість становила 80,6 % [4, с. 504]. Індекс аномійної деморалізованості суспільства в 2010 р. становив 12,9 при максимальному показнику – 18 [4, с. 507]. Не дивно що впевненості у власному майбутньому у 2010 р. не мали 63,8 % громадян [4, с. 546].

Брак громадянських якостей та інституційних можливостей для їх реалізації має наслідком слабкість усіх структур громадянського суспільства в Україні, а отже, і перманентних проблем із впровадженням демократії та відповідної цьому суспільному устрою інституційної системи.

Такий стан інституційно-організаційного каркасу нинішнього українського суспільства та відповідно і всієї суспільної системи загалом, дає нам змогу запропонувати новий термін для

означення його нинішнього стану – «желатинове» суспільство. На наш погляд, застосування саме цієї категорії дає можливість зафіксувати ряд важливих сутнісних характеристик суспільства:

• відсутність стабільного інституційно-організаційного каркасу, здатного до ефективного функціонування та постійні спроби еліт переорієнтувати життєдіяльність всіх суспільних підсистем на власну користь, що не передбачає стабільної та очевидної користі для суспільства в цілому. Одним із виявів цього є постійні зміни політичного курсу та початок широкомасштабних суспільних реформ з приходом до влади кожної нової президентської команди. Одержані в їх результаті форми суспільної системи є тимчасовими і не здатними довго зберігатися без зовнішньої підтримки, оскільки не торкаються сутнісного наповнення, хоча б з причини все того ж браку каркасу. При тому «желатиновий» характер суспільства дає йому змогу, з одного боку, бути піддатливим для таких реформаторських починань, а, з іншого, достатньо швидко повертатися до попередніх форм, які часто важко піддаються певному визначенню, межують з аморфністю. «Желатиновий» стан суспільства водночас є запорукою того що воно за всієї своєї нестійкості та невизначеності, все ж зберігає певні форми, залишається єдиним цілим, хоча і перебуває під постійною загрозою втратити свої компоненти. Маючи стан гнучкого та позірно сприятливого для радикального реформування, суспільство все ж є достатньо інерційним з причини поширення в ньому різного роду «тіньових» практик і структур, які перешкоджають його істотним сутнісним трансформаціям;

• застосування такого терміна також вказує на певну невизначеність перспективи суспільства, його принципову здатність до подальшого розвитку у будь-якому напрямі.

На наш погляд, застосування означення «желатинове» до сучасного стану українського суспільства, його інституційно-організаційного каркасу зокрема, дає можливість достатньо адекватно визначити сутність його нинішнього стану: динамізм, хоча і часто ілюзорний, відсутність чітко визначених орієнтирів та перспектив подальших трансформацій, зафіксувати його постійне балансування на грані дисфункційності.

Констатація цих якостей суспільства має певні евристичні перспективи, оскільки привертає увагу дослідників до важливих характеристик сучасного українського суспільства та вказує на можливі варіанти виходу з його нинішнього стану.

На наш погляд, цей термін може бути застосований і до інших аналогічних українському суспільств, час транзиту яких з різних причин виявився занадто тривалим.

Література та примітки

1. *Ходжстон Д.* Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории/ Д. Ходжстон – М., «Дело», 2003. – 464 с.

2. *Головаха Є., Паніна Н.* Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві / Є. Головаха // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 5–22.

3. *Кармазина М., Шурбована О.* «Інститут» та «інституція»: проблема розрізнення понять/М. Кармазина //http://-www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=59&c=1308.

4. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / За ред. докт. екон. наук В. Ворони, докт. соціол. наук М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.

5. *Макеєв С.* Інституційні інкубуси та еволюція суспільств / С. Макеєв // Вісник Львівського університету. Серія: Соціологічна. 2011. Вип. 5. – С. 3–9.

6. *Головаха Є., Горбачик А.* Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009/ Є. Головаха. – К., Інститут соціології НАН України, 2010. – 118 с.

Два десятиліття зовнішньої і безпекової політики України: вимушена невизначеність

Сергій Федуняк

Over the last two decades, Ukraine has managed to create the conceptual foundation and institutional and legislative basis for its foreign and security policy. However, external influences of varying intensity and consequences, the weakness of democratic processes, ambiguity of societal orientations, and absence of a clear strategic vision have resulted in the adoption of a multi-vector and nonalignment policy that, due to the absence of internal consolidation and the presence of external pressure, might cause serious threats and challenges, especially in the sphere of security. Although Ukraine has already established itself as a subject of international relations, there remains much uncertainty about its future.

У світовій історії нові держави, як правило, виникають внаслідок війн чи внутрішніх катаклізмів, коли через конфлікти великих гравців, а також в результаті визрівання окремої ідентичності локальних еліт, велике ціле розпадається на фрагменти, кожний з яких одержує шанс стати цілим. Це чимось нагадує руйнування космічної матерії і виникнення на її уламках сузір'їв, які починають жити самостійним життям, хоча, при цьому між ними зберігається первісний гравітаційний зв'язок. Потужні імперії перетворюються на низку держав, що часто зберігають певну культурно-цивілізаційну цілісність. Зразком такого може бути Британська співдружність.

Зовнішні та внутрішні чинники української державності

Подібно до інших імперій, розпад СРСР також привів до появи нових міжнародних суб'єктів, що продовжують перебувати у рамках спільного геополітичного простору. Ця обставина серйозно ускладнює становлення нових незалежних держав, процес їх національної консолідації, що потребує відділення новостворюваної ідентичності від старої, імперської. Зовнішня політика пострадянських держав зводиться до періодичного болісного вибору на користь того чи іншого геополітичного утворення, причому цей вибір не буває остаточним і вектори залежать від складного балансу внутрішньої суспільної конфігурації та збурень на глобальному та субрегіональному рівні.

Україна стала зразком саме такого розвитку подій, що природно, не сприяло зростанню її міжнародної суб'єктності. Вона була змушена випрацьовувати концептуальні засади, принципи, відповідні інструменти та механізми зовнішньої і безпекової політики, а також утверджувати нову державність у нестаціонарній системі міжнародних відносин, що, до того ж, сама перебуває у стані перманентних трансформацій.

Насамперед, перед Україною постало завдання сформулювати національні інтереси, які повинні відповідати принаймні трьом критеріям: конкретній адекватності, тобто тотожності об'єктивній міжнародній реальності, адаптивності, що передбачає швидку перебудову механізмів та інструментів під конкретний розвиток ситуації, а також операційності, що означає можливість їх реалізації, з огляду на тиск зовнішнього середовища та внутрішніх можливостей країни і суспільства. Зовнішнім середовищем виступала мінлива міжнародна система у вигляді силових конфігурацій на регіональному та субрегіональному рівнях. Навколо України формувалися потужні інтеграційні об'єднання, що означало зосередження силових ресурсів і підпорядкування їх меті геополітичної експансії. Захід реалізовував проект завершення формування європейського демократичного простору із залученням сходу континенту і остаточної асиміляції значної частини колишнього геополітичного противника. Росія водночас намагалася реінтегрувати частину колишньої радянської території з метою концентрації ресурсного потенціалу для виживання в умовах тиску з боку Китаю та ісламського світу. Ці різнопланові інтереси сформували квазі-біполярність, що із зростаючою силою почала діяти на українську державу, примушуючи її визначатись.

Нестабільність і мінливість міжнародного зовнішнього середовища призводила до виникнення утруднень при визначенні зовнішньополітичних та безпекових пріоритетів, що знаходило свій вияв у неможливості досягнення операційної чіткості. Простіше кажучи, «дружба за всіма азимутами», більш відома як багатовекторність не дала можливість Україні концентрувати ресурси на найбільш пріоритетних напрямах. Тут були певні об'єктивні обставини, оскільки молода держава потребувала всього і у найкоротші терміни, але при цьому пріоритетні сфери все одно повинні були бути представленими. На думку автора, зусилля та ресурси потрібно було концентрувати на євроатлантичному напрямі, тобто на вступі до НАТО. Це могло б надовго, якщо не назавжди, вирішити проблеми української держави із зовнішньою безпекою і тим дати можливість зосередитися на проведенні внутрішніх реформ.

Було б необ'єктивним стверджувати про майже винятковий вплив зовнішніх чинників на формування пріоритетів у сфері зовнішньої політики і безпеки, оскільки в українському випадку основну роль відіграють особливості її суспільно-політичних трансформацій. Зокрема, довготривале перебування українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій призвело до асиміляції значної частини українців, втрати ними етнічної ідентичності і державницьких традицій. Таке минуле, крім того, завадило формуванню демократичного досвіду та не сприяло залученню громадянського суспільства до процесів трансформації.

Тому після 1991 року для української нації виникло дві групи надзвичайно складних завдань, що зводилися до необхідності одночасної суспільної перебудови та розбудови за відсутності достатніх внутрішніх механізмів акумуляції та мобілізації наявних матеріальних та людських ресурсів. Іншими словами, потрібно було проводити формування державності та її утвердження у світі, а також здійснювати соціально-економічні та політичні трансформації від тоталітаризму до ринкової демократії, не маючи мінімального попереднього практичного досвіду та необхідної критичної маси суспільної підтримки.

Серед особливостей українських трансформацій необхідно виділити консолідацію української нації, що передбачає формування ідентичності на основі спільної ціннісно-цивілізаційної орієнтації всього населення країни. Основними перешкодами цьому залишаються регіональні культурно-ідеологічні відмінності населення та бізнес-еліт, спадщина комуністичного минулого, російський чинник тощо. Це ускладнює процес формування консолідованої зовнішньої політики України, яка є передумовою набуття стабільного статусу держави в системі міжнародних відносин.

У контексті аналізу внутрішніх чинників зовнішньої політики потрібно згадати, що на форми і методи її ведення опосередковано впливає тип політичного режиму. Демократія передбачає широкі дискусії всередині правлячого класу з приводу зовнішньополітичної та безпекової стратегії, якісну експертизу рішень на рівні інститутів громадянського суспільства та академічного співтовариства. Ознакою демократії є також функціонування механізму трансформації приватно-групових інтересів у загальноприйнятні національні. Тому у процесі зміцнення демократичних засад для України особливо важливим стало розмежування бізнесу і політики з метою уникнення суб'єктивного впливу окремих осіб та фінансово-промислових груп на процес вироблення зовнішньополітичних рішень [1].

Формування та еволюція пріоритетів і механізмів зовнішньої політики України

З часу проголошення незалежності зовнішня політика України зазнає постійних трансформацій, пройшовши кілька етапів свого розвитку, на кожному з яких виникали специфічні завдання, що потребували відповідних концептуальних підходів та механізмів. На першому етапі (1990–1993 роки) необхідно було сформулювати концептуальні підходи та інституціалізувати механізми їх впровадження. Під час другого етапу в 1993–2002 роках Україна визначалася із пріоритетами зовнішньої та безпекової політики та розвивала договірно-правову базу відносин. На третьому етапі, що розпочався з 2002 року, Україна нарощує зусилля для інтеграції до європейських та євроатлантичних структур з одночасною адаптацією до процесів у пострадянському регіоні.

Отже, формування зовнішньополітичної суб'єктності України розпочалося 16 липня 1990 р. з прийняттям Декларації про державний суверенітет УРСР. У документі зазначалося, що Україна набуває всіх атрибутів суб'єкта міжнародного права. Вона «виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах». У майбутньому проголошувалося досягнення без'ядерного і нейтрального статусу [2].

Реально перейти до здійснення положень Декларації Україна змогла лише після проголошення незалежності, привівши при цьому дипломатичну службу у відповідність до свого нового рівня міжнародної суб'єктності. Як відомо, дипломатичне відомство формально існувало з середини 40-х років і в його функції входила діяльність у рамках міжнародних установ системи ООН, одним із засновників якої була й Україна. Проте робота МЗС перебувала під жорстким контролем союзного центру та республіканських партійних органів. Розбудова дипломатичної служби вже незалежної держави припадає на початок 1992 року. З цією метою було змінено структуру МЗС, різко зросла

кількість його співробітників. З 1990 по 2008 роки апарат міністерства збільшився у 18 разів, досягнувши чисельності понад 2000 осіб [3]. Одночасно почали функціонувати комісії Верховної Ради з питань зовнішньої політики і національної безпеки, у практику діяльності яких входили обговорення відповідних законодавчих актів та кандидатур послів, підготовка відповідних парламентських слухань тощо.

Для молодих країн, що не мають досвіду державності, окрім започаткування успішного функціонування зовнішньополітичних інститутів, надзвичайно важливого значення набуває вироблення адекватних зовнішньополітичних і безпекових пріоритетів та їх концептуальне оформлення. Україна відносно швидко прийняла основні документи з питань зовнішньої політики та безпеки, зокрема в липні 1993 року Верховна Рада схвалила «Основні напрями зовнішньої політики України», до яких було віднесено розвиток двосторонніх міждержавних відносин, розширення участі в європейському регіональному співробітництві; співпрацю в рамках Співдружності незалежних держав, а також членство в ООН та інших універсальних міжнародних організаціях [4]. У жовтні 1993 року було затверджено Воєнну доктрину України, а два роки потому з'явилася «Концепція (основи державної політики) національної безпеки України» [5], яка визначала перелік державних органів та їхніх функцій у цій сфері. Загалом означені документи мали загальний характер і відображали слабкість та невизначеність українського суспільства, його політичної еліти, брак чітко виражених пріоритетів, ставши основою багатовекторної зовнішньої політики [6].

Втім, із середини 90-х років поступово виділилося кілька основних векторів, що включали європейський і євроатлантичний напрямки, Сполучені Штати і Росію, а також Центрально-Східну Європу. Європейський вектор передбачав поступове зближення з ЄС та основними його членами, так званою великою європейською трійкою – Німеччиною, Великою Британією та Францією. Важливе місце відводилося відносинам із США, котрі поступово ставали промоутером українських інтересів у західному співтоваристві, а також основним зовнішнім економічним донором. Стосунки з Росією мали надзвичайно важливе значення як з погляду економічного розвитку, так і з погляду успішності становлення української державності загалом. Центрально-Східна Європа розглядалася українською елітою як міст на захід та лабораторія досвіду посткомуністичних трансформацій. У цій якості з самого початку серед країн регіону виділилися Польща, що була зацікавлена у якнайшвидшому просуванні східної сусідки в Європу та створенні контрбалансу російським неоімперським амбіціям на пострадянському просторі. Серед інших держав, що набували все більш важливого значення для України, слід також виділити Китай, який став одним із гарантів її без'ядерного статусу і поступово перетворювався на важливого торговельного партнера [7].

Упродовж 90-х років та першого десятиліття XXI століття вказані пріоритети зовнішньої політики зберігалися, проте виникли деякі зміни в акцентах. У 1991–1995 роках основна увага приділялася Росії та Європі. Київ намагався вирішити політико-економічні проблеми, пов'язані із розпадом СРСР, та водночас започаткувати рівноправні відносини з колишньою метрополією. Основою відносин з ЄС стала укладена в 1994 році Угода про партнерство та співробітництво, що у разі успішного виконання мала створити передумови

для суттєвого зближення з цим впливовим міждержавним об'єднанням. Того ж року Київ приєднався до Програми НАТО «Партнерство заради миру» з метою адаптації політико-військових інститутів до західних стандартів та прилучення до діяльності найважливішого інституту безпеки на європейському континенті.

З 1994–1995 років у зовнішній політиці України відбулося посилення американського чинника, пов'язаного зі зростанням в середовищі політичної еліти розуміння важливості Києва з погляду стратегічних інтересів США. Вашингтон став основним донором економічної допомоги Україні та ініціатором її перетворення на альтернативний Росії центр сили на пострадянському просторі. З 1997 року відбувалося нарощування інституційної бази євроатлантичного напряму шляхом укладання Хартії Україна – НАТО. У 2002 році українське керівництво нарешті визначилося із зовнішньополітичними пріоритетами, обравши курс на євроатлантичну інтеграцію через наступне приєднання до Північноатлантичного Альянсу. Проте на той момент ця декларація була швидше одним із інструментів тиску на Росію, ніж чітко обраним стратегічним курсом, оскільки не підкріплювалася реальними кроками.

«Помаранчевий» період зовнішньої і безпекової політики України позначено зміщенням деяких акцентів, зокрема здійсненням спроб прискорення європейської та євроатлантичної інтеграції. Проте з 2008 по 2010-й роки спостерігалося часткове повернення зовнішньої політики країни до багатовекторності внаслідок внутрішньої неготовності української еліти зробити чіткий цивілізаційний вибір на користь Заходу, а також через тиск з боку російського керівництва та брак політичної волі у західних партнерів щодо остаточного залучення України до своєї сфери впливу [8].

Офіційне впровадження багатовекторного зовнішньополітичного курсу у вигляді позаблоковості розпочалася із приходом до влади В. Януковича та наступним домінуванням Партії регіонів [9]. Насамперед було здійснено ревізію базових документів, зокрема, в «Засадах внутрішньої та зовнішньої політики України», ухвалених Верховною Радою 1 липня 2010 р. зазначалася пріоритетність багатовекторності і позаблоковості [10]. У щорічному посланні Президента України наголошується, що позаблоковість – це «наріжний камінь української зовнішньої і безпекової доктрини... послідовна позиція захисту національних інтересів без участі у військових союзах, що створює необхідні можливості для розвитку партнерських, взаємовигідних стосунків із іншими державами та міжнародними організаціями за усіма напрямами» [11].

Аналіз подальших дій української дипломатії дає змогу зробити висновок про їхню значну обумовленість економічними інтересами фінансово-промислових груп з оточення В. Януковича. Яскравим прикладом цього стали так звані Харківські угоди, в яких перебування Чорноморського флоту РФ на території України прив'язується до ціни на російський газ [12]. Загалом, на «російському фронті» адміністрація В. Януковича відкотилася до періоду «пізнього» Кучми і виглядає ослабленою та вразливою через фактичну втрату союзників на Заході та відсутність диверсифікації джерел поставки енергоносіїв. Крім того, розширення взаємин за рамки традиційних регіонів, зокрема з країнами Південно-Східної Азії та Далекого Сходу поки що не дало помітних економічних результатів. Двосторонні українсько-американські

відносини фактично перебувають у замороженому стані. Доля Угоди щодо асоціації з Євросоюзом поки що не вирішена, незважаючи на парафування документа. Так і не вдалося створити надійні підвалини безпеки країни, які спиралися б на надійні, закріплені у відповідних юридично обов'язкових угодах, міжнародні гарантії. Отже, наслідки майже трирічної зовнішньополітичної діяльності видаються більше негативними і, на думку автора, для України існує загроза втрати набутого за період незалежності зовнішньополітичного потенціалу.

Особливості розвитку міжнародної системи, а також складні та різнопланові трансформаційні процеси в Україні справляють помітний вплив на зовнішню і безпекову політику, визначаючи її характер, пріоритети та механізми впровадження. Впродовж понад двох десятиліть було сформульовано концептуальні основи, а також створено інституційну та договірно-правову базу дво- і багатосторонньої дипломатії. З іншого боку, різноспрямований за інтенсивністю та наслідками зовнішній вплив, слабкість демократичних процесів та невизначеність цивілізаційної орієнтації українського суспільства, а також несформованість чіткого стратегічного бачення призвели до утвердження політики багатовекторності та позаблоковості, що за умов відсутності внутрішньої консолідації та наявності зовнішнього тиску може спричинити серйозні загрози та виклики, особливо у сфері безпеки. Хоча за понад два десятиліття Українська держава загалом відбулася як суб'єкт міжнародних відносин, продовжує існувати невизначеність стосовно її майбутнього.

Література та примітки

1. Див.: *S.Feduniak*. G owne kierunki polityki zagranicznej Ukrainy: czynniki, priorytety oraz mechanizmy // Transformacja w Polsce i na Ukrainie. Wybrane aspekty / pod red. nauk. Andrzeja Antoszewskiego. Wroclaw: Uniwersytet Wroclawski and Oficyna Wydawnicza ATUT, 2010. – S. 357.

2. Декларація про державний суверенітет України. 16 липня 1990. – № 55-XII // Відомості Верховної Ради. – 1990. – № 31. – С. 429. Слід зазначити, що положення Декларації про набуття Україною нейтрального статусу неодноразово стають предметом спекуляції лівих сил, коли мова заходить про інтеграцію до Європи.

3. Міністерство закордонних справ України. Історія та традиції зовнішньополітичної служби України. – http://www.mfa.gov.ua/.

4. Постанова Верховної Ради України № 3076 – XII. 18 березня 1993 р. «Про Основні напрями зовнішньої політики України» // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 37. – С. 379.

5. Постанова Верховної Ради України № 532-95-п. 18 липня 1995 р. «Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України» // Відомості Верховної Ради. – 1997. – № 10. – С. 85.

6. Постанова Верховної Ради України № 3076 – XII. 18 березня 1993 р. «Про Основні напрями зовнішньої політики України, Відомості Верховної Ради» – 1993. – № 37. – С. 379; Постанова Верховної Ради України № 3529 – XII. 19 жовтня 1993 р. «Про Воєнну доктрину України» // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 43. – С. 409.

7. *S. Feduniak*. Op. cit. – S. 359.

8. Ibid. – S. 360.

9. Докладніше див.: *Федуняк С.* Нейтралітет і позаблоковість у постбіполярній системі міжнародних відносин: шанс чи тупик для України? // Агора. – Вип. 11. – 2012. – С. 62–67.

10. Закон України № 2411 – від 1 липня 2010 р. «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». – http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2411-17&c=1#Current Аргументи стосовно доцільності обрання Україною політики позаблоковості див.: *Грищенко К.* Поза межами шахівниці: прагматичний порядок денний української зовнішньої політики // Дзеркало тижня. – 2011. – № 7. – 17 липня – 6 серпня.

11. Виступ Президента України Віктора Януковича із щорічним посланням до Верховної Ради України. 7 квітня 2011року. – http://www.president.gov.ua/news/19736.html Див. також: Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011. – 416 с.

12. Див: Угода між Російською Федерацією та Україною з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. 21.04.2010. – http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/643_359

Російсько-українські взаємини: втрачені можливості

Віктор Мироненко

Contemporary Russian-Ukrainian relations may be summed up by the popular English saying: "We rarely miss an opportunity to miss an opportunity." In political circles there is a lack of understanding of three important factors. The first is that although both Russia and Ukraine strive for economic and sociopolitical modernization, they choose different ways to achieve it. The second is that while each sees its place in the world differently, neither is able to take its place without mutual understanding and support. The third is that most problems existing in the "Ukraine – Russia – EU" triangle cannot be solved in the current context, but require the wider context of the Atlantic-Pacific-Eurasian space.

«We rarely miss an opportunity to miss an opportunity» [1].

Коротко російсько-українські стосунки у новітні часи можна описати популярним англійським висловом, обраним нами за епіграф. Ми – і росіяни, і українці – попри усі численні наші чесноти, маємо одну велику ваду. Майже ніколи не марнуємо можливості змарнувати можливість. Як і більшість з нас поодинці, так і усі разом ми полюбляємо спочатку зволікати, посилаючись на те, що поспішати особливо нікуди – життя довге і часу ще вистачить. А зразу ж по тому знаходимо виправдання байдикуванню в тім, що не варто і братися, бо часу нашого життя на те вже не вистачить.

Що далі буде ніхто не знає. Та й, справді, як можна щось знати про майбутнє, коли в нас навіть минуле непередбачене. Живемо одним днем. Мріємо в якийсь чудодійний спосіб (град Кітеж, комунізм, демократія і т. ін.) раз і назавжди вирішити усі наші проблеми. Про тих, хто прийде після нас, ми не думаємо. Мовляв, нехай вони самі про себе подбають. Так вони, мабуть, і зроблять. Куди ж їм дітися?! Але, озираючись у минуле – у наш відносно спокійний щодо природних і політичних викликів час, на безпрецедентні можливості розвитку, що були змарновані задля оргії гедонізму одних і безнадії інших, наші найближчі нащадки – діти і онуки – не раз нас згадають «не злим тихим словом». І за Шевченком, від імені неньки України, мабуть, скажуть: *Якби була знала, / У колисці б задушила, / Під серцем приспала [2].*

Дивитися у майбутнє тоскно і лячно, враховуючи втрачений історичний час і те, що відбувається у світі. Бо ж поки ми «відпочивали» він не стояв на місці! Почався новий всесвітній перерозподіл усіх наявних ресурсів і переміщення виробничих сил, особливо найголовнішої з них – людей, небачені людством аж з часів Великого переселення народів і Промислової революції. Відбувається також і перший у таких масштабах якнайменше за півтисячоліття зсув полюсів політичної сили і впливу – із Заходу на Схід.

От на такому тлі стан російсько-українських відносин, у якому вони незмінно перебували після державного

розділення Росії і України у 1991 році, і в якому вони перебувають і нині (попри усі оптимістичні очікування, принаймні у Росії, пов'язані з обранням Президентом України В. Януковича), як на нашу думку, мало назвати злочином перед сущим і майбутніми поколіннями росіян і українців. Скільки їх тих злочинів було в нашій спільній і вже окремій історії! Правильно казав В. Винниченко, що її не можна читати без брому. «Це є більше, ніж злочин, це є помилка» [3].

З нашої точки зору, ставлення обох нових пострадянських політичних еліт – російської і української – до предмета, що нас цікавить, українсько-російських відносин, було чи найприкрішою недбалістю, чи політичним невіглаством, чи не найбільшою політичною помилкою новітніх часів.

При чому, як на нашу думку, це є так безвідносно і незалежно від того, яким є наше ставлення до спрямованості внутрішньої і зовнішньої політики національних проводів кожної з держав-сусідок взагалі. Бо йдеться про російсько-українські відносини, як про політичний інструмент, а не як про політичну мету. Це треба постійно тримати у полі зору, тому що свідома підмінна понять дозволяє успішно мобілізувати значну частину обох суспільств залякуванням «російським імперіалізмом» чи «підступним Заходом». Ретельне, наскільки дає змогу документальна база [4], вивчення і уважне спостереження російсько-українських відносин, спонукають і надають можливість бодай хоч спробувати відповісти на декілька важливих, як на нашу думку, запитань. А саме: чому російсько-українські відносини є такими, якими вони сьогодні є? Чого від них очікувати? Якими вони, з нашої точки зору, могли б і мають бути?

Останнім часом і в російській політиці, і у російській науці відчувається певне зростання щирого і позитивного, сподіваємось, інтересу до «української проблематики». Можна було б згадати Програму Президії РАН «Перспективи скоординованого соціально-економічного розвитку Росії і України» і відповідно – І науково-практичну конференцію, що відбулась у Москві у жовтні 2012 року [5]; Сьомий Конвент Російської асоціації міжнародних досліджень у Московському інституті міжнародних відносин наприкінці вересня 2012 року [6]; спільне дослідження Інституту народногосподарського прогнозування РАН і Інституту економіки і прогнозування НАН України під керівництвом академіка РАН С. Глаз'єва [7] та ін.

Усі ці важливі і корисні дослідження і дискусії мали одну спільну рису. Мабуть, свідомо організатори і учасники дискусій залишили за дужками новітню історію і сучасний стан російсько-українських відносин. Увага зосереджувалася чи на більш-менш віддаленому минулому, чи на наявних можливостях і перспективах. Враховуючи багаторічні і часом безпредметні історичні дискусії, що мали місце, із цим, мабуть, можна було б навіть погодитись, якби не побоювання, що, не розібравшись з тим, чому за двадцять років, що минули, їх так і не вдалося налагодити і вивести на належний рівень, можна, як то кажуть, «наступити на ті самі граблі». Запобігти цьому – таку мету має, у тому числі, і цей наш невеличкий історичний екскурс.

Пологові травми

Будь яке суспільне явище слід розглядати у динаміці, поки воно живе, або з погляду історії – від виникнення аж до сучасного його стану. Тому, мабуть, перш за все, слід звернути увагу на обставини народження [8] таких відносин України і Росії, які можна було б

без будь яких запобігань вважати міждержавними і відповідно політичними, а не адміністративними, якими вони були, починаючи щонайменше з середини XVII століття.

Вивчення того, як вони складалися приблизно з весни 1989 року до кінця року 1991, свідчить про те, що новітні (політичні) російсько-українські відносини зазнали того, що можна було б назвати «пологовою травмою». Мається на увазі, насамперед, дуже складна і суперечлива картина уявлень про стан – актуальний і бажаний, у суспільстві і елітах – російсько-українських відносин, взаємних впливів і їхньої еволюції.

Це дивно, тому що «пологи» не були важкими. Найгірше, що можна про них сказати, то це те, що вони були якщо і не передчасними (таке твердження зустріне рішучі і обґрунтовані заперечення українських колег-істориків), то неочікуваними. Неможливо заперечувати, що ніхто з тих, хто мав хоч якийсь вплив на перебіг політичних подій, на початку «перебудови» – у 1985–1987 роках навіть не думав про державне роз'єднання Росії і України. З іншого ж боку, на той час вже втратила актуальність колись жвава дискусія у еміграційних українських колах про те, чи не сприятимуть російська і українська революції у тій тривалій формі, якої вони набули за радянських часів, державотворенню в Україні. Хоча б у розумінні І. Лисняка-Рудницького, який зазначав, що «Українську РСР можна найкраще зрозуміти, якщо розглядати її як утілення компромісу між українським націоналізмом і російським централізмом – звичайно, не у сенсі формальної угоди, що постала наслідком переговорів, а радше як вияв фактичної рівноваги антагоністичних суспільних сил, жодна з яких не була настільки міцною, щоб утвердитися повністю» [9]. Це питання попри усі зусилля української еміграції у США і Канаді, було знято з порядку денного, як неактуальне у нових геополітичних умовах.

«Пологи приймали» новітні російська і українська республіканські еліти, що виринули з виборів вищих представницьких органів влади 1990 року. Як з'ясувалося пізніше, «неочікувану дитину» – українську державу – вони уявляли собі по-різному. Уявлення не просто не збігалися. Вони, як дуже швидко з'ясувалося, були діаметрально протилежними в усьому: походження, наслідування, місце у міжнародній спільноті, перспективи розвитку, бажаний стан тощо. Якщо відкинути зроблені *post factum* безпідставні твердження, що до авторства новітньої самостійницької ідеї в Україні [10], її державне відокремлення стало неочікуваним наслідком загальної соціально-економічної кризи і перебігу подій, що відбувалися у союзному центрі – Москві.

Можна, звісно, притягнути певні події минулого і певні політично не окреслені марення україномовної творчої інтелігенції (постарілих «шестидесятників») [11] до відомої тепер вже розв'язки. Це дуже часто й робиться багатьма українськими авторами. Але важко позбутися враження, що насправді то була, так би мовити, неочікувана суверенізація. А для Компартії України, яка аж до її заборони у 1991 році все-таки утримувала основні важелі державного управління у Києві і більшості регіонів, навіть вимушеною.

Якщо ж подивитися на ті події з російського боку, важко позбутися враження, що нова російська республіканська політична еліта (частина старої номенклатури, сердита на Михайла Горбачова, на чолі із Борисом Єльциним, Міжрегіональна депутатська група, «Демократична Росія» і, з іншого боку, Компартія Російської Федерації на чолі з Іваном Полозковим, що вибо-

рювала у КПРС право на самостійне існування) [12] свідомо чи несвідомо «випхала» Україну з будь-якого сущого і мислимого міждержавного об'єднання з Росією, а потому сама ж на неї за це і образилася, звинувативши (в який вже раз!) у підступності і «мазепинстві».

З погляду на це ремствування російського політикуму і частково академічного середовища на український вічний сепаратизм виглядають щонайменше не зовсім щирими. І з тих саме причин не варто дивуватися, що нова українська еліта, незалежно від походження – західного чи південно-східного – не вірить у щирість інтеграційних намірів і закликів російської. Не вірить, додамо ми, і правильно робить! Росія є такою країною, яку після монголів нікому не вдавалося завоювати із зовні. І такою, якою управляли як країною, що була звойована. Про це автору статті довелось мати цікаву бесіду з Михайлом Горбачовим.

«Вічний український сепаратизм», непогано прислужився тим, хто «отхватил не кабинет Горбачева, а всю Россию» у 1991 році [13]. Треба прямо сказати, що без цього Б. Єльцин і його оточення не подолали б супротив Горбачова, народних депутатів СРСР, союзного державного і партійного керівництва, не зупинили б так званий новоогарьовський процес. Тоді «вічний український сепаратизм» не викликав нарікань і, навіть, вітався, як росток демократії у «заповіднику застою».

Щоб зрозуміти хоч щось у новітніх російсько-українських відносинах, треба брати до уваги послідовність подій, про яку дуже часто забувають. 12 червня 1990 року перший з'їзд народних депутатів Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР) прийняв Декларацію про державний суверенітет РРФСР. Лише по тому, 28 червня 1990 року, почалось обговорення Декларації про державний суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР). І тільки через місяць, а саме 16 липня 1990 року відповідний документ було прийнято Верховною Радою УРСР [14].

За чимось не означає внаслідок чогось. Це справді так, але у процесі, що тоді поволі розгортався, присутні і інші обставини, яких чомусь не помічають дослідники процесу українського відокремлення. Інакше вони обов'язково помітили б, що Україна, як суспільство, як загал відділялася не від СРСР [15].

Пригадаємо, під час весняного референдуму 1991 року, участь у якому взяли 83,5 %, на питання про збереження Союзу відповіли «так» 70,2 %, «ні» – 28 % [16]. Значне розширення компетенції республіки підтримали 80,2 %, 18 % громадян відповіли «ні» [17]. І тільки мешканці трьох західних областей майже одностайно (88,3 %) висловились на користь української незалежності.

«Новейшая история отечественных всенародных опросов берет свое начало с 17 марта 1991 года..., – писав у 2006 році з цього приводу український політичний оглядач Сергій Рахманін, – 22,1 млн жителей Украины (70,16 % от общего числа явившихся на участки) высказались за сохранение «подретушированной» империи. Еще больше – 25,2 млн (80,17 %) – поддержали вступление своей республики в новый Союз. Эти результаты (кстати, неожиданные для самого Горбачева) дали повод сильно усомниться в стремлении УССР к реальному суверенитету» [18].

Залишаючи авторському сумлінню твердження про підступні наміри організаторів союзного референдуму («відретушована імперія»), зазначимо, що йдеться про те, що результати другого – всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року, на який так люблять посила-

тися прихильники безальтернативності повного державного відокремлення Росії і України, свідчать, що Україна (як громадянський загал, а не окремі соціальні прошарки: дисиденти (приховані чи відкриті), «номенклатура» чи «еліта» (як кому подобається) – свідомо відділялася зовсім не від СРСР.

Відділилася від РРФСР, де брали гору нові провідники – Єльцин і його строкате оточення, які із завзяттям, гідним кращого використання заходилися, не беручи до уваги Україну та інші республіки, руйнувати усі існуючі на той час внутрішні структури управління країною.

До речі, те, що їм це вдалося, свідчить, що створену більшовиками конструкцію ззовні (наприклад, з України) зруйнувати було майже неможливо. Це можна було зробити тільки з середини. Отже, І. Лисняк-Рудницький був правий, а його опоненти, які розраховували на допомогу то Третього рейху, то колективного Заходу, – ні. Більше того, важко було не помітити, що у тому шаленому безоглядному руйнуванні, яке відбувалося протягом 1990–1991 років і кінець кінцем спровокувало так званий серпневий путч у Москві, головну роль відігравали не прагнення свободи і демократії, до яких весь час апелювали руйнівники, а особисті мотиви – помста за образу (у Єльцина), страх втратити соціальний статус (у номенклатури), і в обох – боротьба за владу за будь-яку ціну.

Неупередженого погляду на ті події достатньо, щоб зрозуміти, що славнозвісний український «здоровий глузд» і тут підказав правильне рішення. Якщо спільну хату зруйновано, то краще будувати свою, ніж йти у прийми. А якщо це так, то чи варто дивуватися тому, що сучасні, у чомусь навіть інколи справедливі нарікання політичних нащадків Єльцина на те руйнування, як чи не на найбільшу трагедію минулого століття, і щирі, сподіваюсь, та обґрунтовані заклики до економічної інтеграції і політичного зближення, не викликають довіри з боку українців!

Ще один важливий аспект подій, що тоді відбувалися, і який часто не помічають дослідники, полягає у внутрішній послідовності реформ в СРСР. Союзно-республіканське двовладдя було закладено в них із самого початку. У «дворівневий» союзний парламент (З'їзд народних депутатів і Верховна Рада) завдяки значному збільшенню кількості місць у ньому і порядку обрання умістився майже весь вищий перший ешелон союзної радянської еліти. Рік по тому, у 1990 році, проведено було вибори у вищі представницькі органи влади союзних республік, в тому числі Росії і України. Відбувся, так би мовити, другий додатковий призов у «велику політику». Призвані були особи, що представляли в основному другий республіканський ешелон радянського істеблішменту.

Очікуваним і логічним наслідком такого алгоритму політичної реформи мав бути і став розкол дисциплінованої і згуртованої партійно-радянської еліти за двома принципами. По-перше, на тих хто мав владу, і тих, хто бажав її одержати. А по-друге, як це часто бувало в історії, суперництво еліт зовні відразу ж набуло національного забарвлення. Боротьба за владу, що весь час жевріла у партійних комітетах усіх рівнів, між партійними комітетами і виконкомами рад, між союзним центром і республіканськими органами за розпорядчі повноваження одержала, таким чином, інституційне оформлення, легітимізувалася. І сталося те, що мало статися у такій ситуації. Обрані на перших за кілька десятиліть відносно вільних виборах народні депутати РРФСР і УРСР, не денонсуючи спочатку

Договір про утворення Союзу РСР від 1922 року, фактично перебрали на себе важелі державного управління, а потім проголосили державний суверенітет.

Увага суспільства у той час була зосереджена на одній стороні процесу, що відбувався, – демократизації. Поза увагою залишався інший процес – націоналізації, який окрім цілої низки позитивних моментів, дав змогу просто перенести вади системи, які і спонукали до реформ, з союзного на республіканський рівень. Мій товариш теж «московський українець» Віталій Коротич якось розказав мені, що, працюючи у Сполучених Штатах Америки, він у якомусь з архівів натрапив на щоденниковий запис Льва Троцького. Зміст його коротко зводився до того, що усі спроби позбутися Сталіна будуть марні, доки його оточення, використовуючи пізніший термін, запроваджений Джиласом, – номенклатура, задоволена своїм становищем. Троцький, однак, висловив припущення, що колись вона захоче зробити свої привілеї незалежними від партії і її очільника, і почнеться приватизація. Треба віддати належне Троцькому, він як ніхто інший, включаючи навіть Ульянова і Джугашвілі, знав сильні і слабкі сторони системи, яку значною мірою він сам і збудував на руїнах Російської імперії.

У цьому контексті розділення Росії і України виглядає трошки інакше, ніж у нових підручниках історії. Не як демократизація Росії і не як зумовлена законами суспільного розвитку реалізація вікових сподівань українського загалу на свою державність, а скоріше як логічне продовження і водночас необхідна умова приватизації, якої прагнули і яка відбулася в обох країнах.

Як би там не було, а 1990 року російсько-українські відносини проминули історичне доленосне роздоріжжя. Почалося державне розділення РРСФР і УРСР – перехід до принципово нового стану. Нового не тільки по відношенню до того, як вони складалися у XX столітті, але й по відношенню до попередніх періодів, починаючи, найпізніше, з кінця XVII – початку XVIII століття. Тим часом усередині обох республік – у Росії значно швидше, ніж в Україні – відбувався процес виходу республіканських політичних, державних і господарчих еліт з-під контролю партійного і адміністративного центру. Вони шукають і знаходять собі нових лідерів – Б. Єльцина і Л. Кравчука, а ті, у свою чергу, – спільну мову і починають взаємодіяти.

Укладений у Києві 19 листопада 1990 року Договір між РРФСР і УРСР беззаперечно свідчить про узгоджені дії у боротьбі з державними органами СРСР за владні повноваження. І тільки про це. У цей період тільки це і ніщо більше об'єднує обидві республіканські еліти, робить їх союзниками у політичній боротьбі. Ні згадувані Декларації про державний суверенітет, ні двостороння угода, про яку йшлося, не містять у собі навіть найзагальніших уявлень про механізми двосторонніх відносин після руйнування союзного центру. Це були суцільні політичні декларації, типовий російський «авось» і українське «побачимо». З погляду на це, зрозуміло, що то був тимчасовий тактичний союз, який із завершенням демонтажу союзних державних інститутів і перебранням реальної влади новими національними елітами, втратить і обґрунтування, і актуальність.

Першість у «параді суверенітетів» належала не Росії чи Україні. Відкривали його із відомих і зрозумілих причин республіки Балтії. Але проголошення державного суверенітету Російською Федерацією створювало принципово нову політичну ситуацію. Наслідки такого рішення для російсько-українських відносин, які були стриж-

нем усієї політичної конструкції СРСР, і для обох республік до уваги тоді не бралися. Дії диктувалися саме тими інтересами еліти, про які говорив Л. Троцький, поточними подіями і нетривкими минущими політичними обставинами суспільства, що змінювалось.

Тепер вже можна впевнено стверджувати, що і Горбачов, і його російські політичні опоненти, занурені у перетягування владних повноважень у Москві, переоцінили міцність економічних взагалі і російсько-українських економічних, зокрема, зв'язків, досягнутий рівень культурно-політичної єдності двох суспільств.

Обидва були переконані в тім, що Україна «нікуди не дінеться» і за будь-якого завершення боротьби слухняно піде за переможцем. Московські політки не обтяжували себе вивченням української ситуації, не розуміли української специфіки. Заспокоююча і рятівна у минулі часи ідея, що українці є такі самі росіяни, тільки дуже хитрі і підступні, обернулася проти тих, хто за російською давньою традицією її поділяв і підтримував. Події, що відбувалися, вони вважали віддзеркаленням і продовженням процесів, що мали місце у центрі. Частково воно так і було, але «прибічники Єльцина у поході проти Горбачова, – як правильно писав А. Уткін, – нібито «забули» про ширший історичний вимір, про більшу загальну картину» [20].

2 листопада 1991 року під час зустрічі Горбачова з Єльциним останній, як свідчив Георгій Шахназаров, на запитання, чи має він наміри узгодити свої дії з іншими республіками відповів: «Обов'язково... Я їх лише вирішив придавити: мовляв, не будете іти за Росією у реформах – ми будемо змушені все робити без вас і тоді на нас не нарікайте, ми будемо обстоювати свій інтерес. Тож найближчими днями усе узгодимо, їм нікуди дітися» [21].

Горбачов тоді ще міг опертися на Україну, де компартія ще контролювала ситуацію і у боротьбі із націоналізмом, що почав піднімати голову, розраховувала на підтримку центру. Саме як спробу зробити це в умовах, коли центральні партійні органи і партійні організації РРФСР протиставили себе реформам Горбачова, можна розглядати те, що обраний Президентом СРСР Горбачов вирішив передати загальносоюзне партійне кермо лідеру українських комуністів В. Івашкові. Але було вже запізно.

Більший інтерес для теми нашої розвідки становить поведінка російського лідера. Вона визначалася впевненістю в тім, що Україна прив'язана до Російської Федерації настільки міцно, що, розв'язуючи головне завдання – перехоплення влади у союзного центру, про це можна не піклуватися. Не непокоїло тоді Б. Єльцина і збереження політичного впливу в Україні. Судячи з усього, це питання для російського керівництва чи не стояло зовсім, чи йому надавалося другорядне значення. На засіданні Державної Ради СРСР у Ново-Огарьовому 14 листопада 1991 року Б. Єльцин так пояснив свою позицію: «Під час укладення економічної угоди ми підрахували, що у перерахунку на світові ціни обопільних зобов'язань між Україною і Росією різниця на нашу користь має скласти 80 млрд доларів. Якщо Україна погодиться увійти у Союз, ми можемо про цей боржок забути, якщо ні – нехай платить». Записавши ці слова, радник Горбачова Анатолій Черняєв дописав, що Єльцин «усміхнувся, задоволений ефектом, який він справив» [22].

Є чимало свідчень того, що починаючи з червня-липня 1990 року, коли було прийнято в обох республіках Декларації про державний суверенітет, обрані народні представники і державні керівники двох найбільших республік

СРСР, без яких його існування було неможливим за визначенням, остаточно зорієнтувалася на його руйнування. Вони мали різні цілі, але існування СРСР і продовження демократичних реформ унеможливлювало здійснення і тих, і тих. Український історик Г. Касьянов слушно, як на наш погляд, в зв'язку із цим зауважив: «Якщо Росія розпочала розпад СРСР, то Україна його закінчила» [23].

Отже, те, що ми називаємо «пологовою травмою», яка позначилася і продовжує позначатися на російсько-українських новітніх відносинах, полягає не в тім, що відбулося державне роз'єднання Росії і України, а в тому, як воно відбулося: стихійно, спонтанно, підступно, зорієнтовано на інтереси вузького соціального прошарку, без найменшої спроби прорахувати наслідки своїх дій хоча б на найближчу перспективу, скласти хоч якусь, як нині модно говорити, «дорожню карту».

Ні, рушили, як зазвичай, навпростець. Якщо б був час і здатність обдумати свої дії, можна було легко передбачити, що об'єктивно руйнування усієї формально міждержавної структури, якою на той час вже став СРСР, не було невід'ємною умовою ні набуття Росією і Україною політичної суб'єктності, ні категоричним імперативом модернізації. Навпаки, як тепер дуже добре видно, відносно швидка і успішна модернізація в інтересах активної більшості була можлива тільки за умови збереження низки об'єктивних процесів і досягнутих рівнів економічної інтеграції, з урахуванням міжнародного контексту (глобалізації, європейського маастрихтського процесу тощо).

Тобто, те, що сталося, ані в найменшій мірі не відповідало об'єктивним потребам розвитку обох країн і домінуючим глобальним трендам. Російські і українські керманичі, орієнтуючись винятково на свій особистий чи, у кращому разі, вузький корпоративний інтерес владної верхівки, гребли проти течії і продовжують гребти проти течії й сьогодні. До такого ж висновку незалежно один від одного прийшли і деякі західні дослідники і експерти (Збігнев Бжезинський, Стівен Коен, Олександ Рар та ін.)

«Пологова травма» російсько-українських відносин, таким чином, полягає у якостях нових еліт. Ні про що і ніколи не домовляться люди, до такої міри занурені у свої особисті матримоніальні інтереси, які вони, можливо щиро, приймають за національний інтерес. А демонстративно зневажливе ставлення до будь-яких цінностей і цілей, що виходять за межі особистого збагачення і утримання влади, – за політичний прагматизм.

Справжній національний інтерес витримує до певної міри егоїзм і гедонізм еліт у певній пропорції із залишками релігійного світогляду і виховання і національними почуттями. Справжній прагматизм певною мірою урівноважується інстинктом самозбереження. Отже, на етапі, про який ідеться (1989–2013 роки) нові російсько-українські міждержавні відносини не мали жодного шансу на нормальний розвиток. Вони просто об'єктивно могли на той час бути нічим іншим як «угодою про ненапад», «ідеологічним забезпеченням» – патріотичним забарвленням процесу перерозподілу власності і владних повноважень.

Цим зумовлено те, що хоча процес перерозподілу відбувся у відносно мирних формах, розплата за втрачений час буде невідворотною і жорстокою. Не тільки Україна, а й Росія за ці роки втратила «вагу» на міжнародній арені не тільки у порівнянні з часом, коли вони виступали на ній разом, а навіть у порівнянні з потенціалом розвитку, який вони разом мають ще й сьогодні.

«Дитячі хвороби»

Молодий вік нових міждержавних російсько-українських відносин позначився на їх розвитку і багато в чому визначає їхній сучасний стан. Нормальному їх розвитку, окрім «пологової травми», про яку йшлося, завадили декілька хвороб обох суспільств, які з погляду на їх вік і у порівнянні з іншими суспільствами Заходу і Сходу можна назвати «дитячими». Насамперед заслуговують на увагу три з них: спрощення, безвідповідальність і егоїзм.

Спрощені уявлення про сучасне суспільство і керівництво ним. Молодим притаманне спрощене сприйняття життя. Брак досвіду заважає бачити проблеми загалом і спонукає думати, що справа у консерватизмі і нерішучості попередників. З нинішнього погляду, з урахуванням більш ніж двадцятилітнього нашого досвіду, видно, що обидві республіканські нові політичні еліти не уявляли собі ні сутності, ні складності тих завдань, які вже тоді постали і відповіддю на які була так звана перебудова. Ні тих, що неодмінно постануть на шляху, який вони узгоджено обирали. Складається враження, що керувалися вони двома міркуваннями: центр навмисно гальмує реформи, прагнучи зберегти себе; реформи легше буде здійснити у кожній з республік окремо. Так це, чи ні, але їхні дії у той час наводять саме на таку думку. На пам'ять зразу ж приходить відоме висловлювання Бориса Єльцина про те, що, облетівши монумент у бухті Нью-Йорку, він зрозумів, що свобода краща за несвободу.

Приблизно на такому ж рівні сприймала перехід до громадянського суспільства, демократичної правової держави ринкової економіки, переважна більшість представників першої пострадянської генерації українських національних демократів. Попередження Дж. Буша (старого) влітку 1991 року про складність цього шляху і небезпеки, які на ньому чекають неофітів, не говорячи вже про багатомісячні умовляння М. Горбачова не робити дурниць і трохи охолонути, не справили на останніх жодного очікуваного враження. Попередження, викликало мало не обурення, а журналісти охрестили ту промову «котлетою по-київськи». Сьогодні будь-яка неупереджена людина, оглядаючись на те, чим була Україна (і Росія) на початку того шляху і чим вона є зараз, має визнати, що і Горбачов, і Буш таки мали рацію. До речі, то був дивний націоналізм, не обізнаний із національним інтелектуальним спадком. Бо, якби він був обізнаним, зовсім не потрібно було чекати приїзду американського президента, щоб про це дізнатися. Уважного читання творів Михайла Драгоманова, наприклад, цілком було б достатньо.

Про те саме, тільки з погляду на зовнішню політику США, писав провідний американський «радянолог» і визнаний у світі експерт з питань східноєвропейської політики Збігнєв Бжезинський 1991 року за тиждень до українського референдуму (в українській газеті і, отже, звертаючись перш за все до українців). «Маастрихт і Київ кидають нам (США – *В.М.*) виклик у визначенні відповідних достойних цілей американської політики в Європі. Слід прямо сказати у зв'язку із цим: федеративна Європейська спільнота і Ліга суверенних держав – замість колишнього Радянського Союзу» [24].

Не послухавшись і зробивши у Віскулях крок у іншому напрямку, провідники незалежних з цього моменту держав – Росії і України – опинилися у цілком новому світі і перед завданням найвищої категорії складності.

Треба було у вкрай стислий час розділити суспільний організм на дві частини; імплантувати кожній з них необ-

хідні для самостійного державного існування органи; розділити спільно нажите майно і навчитись жити двома сусідніми, але своїми хатами. Для здійснення такої надскладної операції ні в Росії, ні, тим більш, в Україні не було ні умов, ні часу, ні досвіду, ні кадрів. Отож, пішли навмання, не знаючи дороги. Почали її питати у тих, хто по ній ходив. Але чи отримували поради нещирі від зацікавлених осіб, чи просто не розуміли мови, якою їм їх давали (не в філологічному, а у політико-економічному розумінні цього слова).

Важко було вибрати і менш сприятливі внутрішні (системна і глибока економічна криза, докорінна реорганізація відносин власності і управління економікою) і зовнішні (дивись вище зауваження З. Бжезинського) умови, час для розділення.

Розуміючи це, автори і захисники такого радикального рішення з самого початку подавали його, як вимушене. Так завжди робиться, коли схибиш, зробиш у поспіху якусь дурницю. Звісно, обставини вимагали від проводу рішучих дій. Але нам ще не доводилося зустріти ні в російській, ні в українській історичній і політичній науці вичерпну і переконливу аргументацію, що саме таких дій тоді вимагали обставини.

Неможливо заперечувати й те, що процес відбувався стихійно, без будь-якого плану і, що найгірше, відбувався і відбувається без будь якого контролю з боку суспільства. Суспільству було не до цього. Суспільство, полишене саме на себе, намагалось якось влаштуватися на уламках звичного життєвого устрою «реального соціалізму». Крім того, процес державного розмежування був внутрішньо суперечливим, бо, з одного боку, одночасно з ним у кожній із країн відбувалися інші процеси, які передбачали повну заміну методів і засобів управління і, перш за все, впровадження принципу субсидіарності, делегування повноважень на відповідні рівні – господарчі і адміністративні. А з іншого боку, за відсутності усталених прав власності і відповідних правових процедур, будь-яке питання міждержавних російсько-українських відносин, кількість яких стрімко зростала, вирішувалося тільки на найвищому президентському рівні, і з цих причин постійно відкладалося, не вирішувалося місяцями і роками. Лакуни, що виникали, заповнювались політичною демагогією. Кожна із сторін виправдовувала свої дії чи, навпаки, бездіяльність підступністю і непоступливістю іншої.

Наприклад, з приводу, можливо, найгострішої і найскладнішої після газової проблеми в російсько-українських новітніх відносинах, пов'язаної із перебуванням на території України російського Чорноморського флоту, міністр оборони України Павло Лебедєв заявив у лютому 2013 року: «Угоду по Чорноморському флоту було підписано 18 років тому, створено близько 80 робочих груп і різноманітних підкомісій, але величезна кількість поточних питань так і не вирішена до сьогодні. Моя думка полягає в тім, що проблема ця відсовується у кут, бо не було бажання її вирішувати» [25].

Якщо придивитися, впадає в око алгоритм, за яким усе відбувалося напередодні і у перші роки суверенного порядкування обох нових еліт. Росія на свій власний розсуд перебирала ті чи інші повноваження союзного центру. Україна не мала іншого виходу, як підбирати на своїй території ті чи інші державні повноваження і функції, які, внаслідок дій російського керівництва виходили з-під контролю центру, але не мала для цього ні належних інструментів (національна валюта, банківська

система, законодавство і таке інше), ні відповідного досвіду, ні фахівців.

Отже, перша «дитяча хвороба» нових російсько-українських відносин полягала в спрощенні складних завдань управління взагалі в умовах переходу від директивної системи до ринкової і демократичної, яких прагло суспільство і які йому були обіцяні, і у стихійному характері формування нових відносин, які вже не могли регулюватися звідкись і мали вибудовуватися на інших принципах.

Державний кордон просто розрізав по живому величезну кількість особистих людських, господарчих, культурних зв'язків, нічого не пропонуючи на заміну, крім гучних політичних декларацій на кшталт Біловезької угоди, написаної буквально на клаптику паперу «на коліні» за одну ніч у Віскулях, чи формальної і вимушеної для інших республік-учасниць Алма-Атинської декларації.

Інша, не менш важка і небезпечна хвороба полягала у безвідповідальності обох нових національних еліт. Обидві зовсім по-дитячому неспроможні були і, як здається, не передбачали відповідальності за наслідки своїх дій. Алгоритм був приблизно таким: «Хочу, бачу, беру» – як у середині обох країн, так і по відношенню до спадщини СРСР в усіх її виглядах і формах. Дезорганізоване і дезорієнтоване суспільство у стані прострації безпорадно спостерігало «великий перерозподіл» усього того, що було проголошено нічиїм. Брали усе, що погано лежало, а погано лежало майже все. А за тим «виколупували», як родзинки, ліквідні активи і ними займалися, покинувши усе набране інше напризволяще.

Приблизно ті ж самі правила були поширені на міждержавні відносини. Хто перший встиг, хто сильніший – того і правда. Росія мала набагато більшу економічну і політичну масу, а її провідники не погребували тим скористатися. Борис Єльцин дуже точно і образно відтворив цей принцип, коли заявив на зустрічі з громадськістю міста Уфа 14 серпня 1990 року: «Візьміть таку частку влади, яку зможете проковтнути» [26]. Усі взяли, у тому числі і Росія з Україною, значно більше, принаймні як на той час, і до цього часу ніяк не можуть ні «проковтнути», ні виплюнути.

Як у внутрішній політиці в обох країнах, так і в двосторонніх стосунках, дала себе знати неспроможність зіставляти безпосередні, «хвилинні» інтереси і наслідки своїх дій з середньостроковими і довгостроковими політичними наслідками, невміння вписувати їх в більш широкий, у тому числі міжнародний контекст. Що є притаманним молодому віку, як певної окремою істоти, так і молодого суспільного організму. Ми вже згадували попередження досвідченого американського аналітика, якого важко (дуже важко!) запідозрити у найменших симпатіях до СРСР. Бжезінський, як нам здається, вже тоді передбачав можливість того, що з часом складеться ситуація, на кшталт тієї, у якій перебуває Україна зараз. Вона опинилася перед проблемою, яку за наявних об'єктивних умов просто неможливо правильно вирішити. Її умови неправильно сформульовані. Українська економіка потребує водночас найтісніших зв'язків і з Європейським Союзом, і тим новим інтеграційним утворенням (Митний Союз, Євразійський Союз), що намагається постати у Східній Європі і Північній Азії.

І якщо позиція ЄС виглядає, принаймні зовні, на перший погляд, більш або менш послідовною – за наявних умов він просто не має можливості йти на подальше, тим більш таке (більше 600 тисяч км квадратних і майже 45 млн осіб із зруйновною економікою і занед-

баною інфраструктурою плюс передбачувана реакція Росії) розширення і пропонує Україні асоціативний статус і зону вільної торгівлі. Звісно, що вона буде більш «вільною» для того, хто сильніший. Але ж та сама проблема постає і по відношенню до російської пропозиції – вступити в МС чи, тим більш, у ЄАС.

Правда, тут є невеличкий, але істотний нюанс. У тій Європі, що об'єдналася зараз у ЄС, Україна була майже три століття тому (частково, правда, й до середини минулого століття, але на правах наймички). А з Росією у різних комбінаціях дуже довго. Часто говорять про зрадливість української еліти, що вони усі «мазепинці», що їм не можна довіряти. Може воно і так, але як можна вимагати якоїсь довіри від України, коли неупереджений аналіз показує, що фактично її спочатку вигнали з хати майже без нічого, протримали «на морозі» («out in the cold») двадцять років і тепер знесилену і схудлу кличуть назад, незрозуміло у якості кого!

Найбільша, як на наш погляд, і зовсім вже не «дитяча» хронічна хвороба російсько-українських відносин – відсутність довіри один до одного. І йдеться тут не про емоції, не про мораль, яка у сучасних міждержавних стосунках навіть не ночувала, а про дві найважливіші, як на наш погляд, речі: об'єктивне знання один одного і взаємоповага, уважне і обережне ставлення до національних інтересів і Росії, і України.

Що до знань, то важко пояснити той беззаперечний факт, що за понад двадцять років суверенного державного існування ні в Україні, ні в Росії не тільки не виникло жодного солідного наукового закладу з вивчення сусідньої країни [27], а й кількість відповідних індивідуальних і колективних досліджень і самих дослідників можна перерахувати на пальцях двох рук.

Обидва суспільства, чи точніше буде сказати, обидві нові національні еліти, демонструють психічні якості підлітка – глибоко приховану (бо соромляться?) невпевненість у собі, з одного боку, і потребу/звичку постійно доводити свою дорослість і самостійність. Цікавим є таке порівняння. Українська еліта і її інтелектуальна прислуга ведуть себе по відношенню до російського впливу приблизно так само, як російська по відношенню до колись німецького, французького, англійського чи зараз американського. Так, вільний журналіст, що зараз живе у Бостоні, дуже точно підмітила і написала в англомовній московській газеті, що «ні Московський державний інститут міжнародних відносин, ні Московський державний лінгвістичний університет, ні жодний з інших навчальних закладів у Росії не мають солідного окремого відділення чи центру вивчення культури Сполучених Штатів чи їхньої історії» [28].

У певному сенсі можна сказати, що Україна за кілька століть перебування у складі російських державних утворень, чи державних утворень з переважно російським культурним і політичним впливом, захворіла на найдошкульнішу, як на наш погляд, і найнебезпечнішу хворобу російської імперської і радянської еліти – глибоко прихований комплекс меншовартості перед Європою, яка з часом перейшла у хронічну форму – інтелектуальної і політичної агорофобії. Чи навіть, так було б точніше – «клаустрофілії», тобто бажання закритися від зовнішніх впливів, зберігаючи між тим за собою (і тільки за собою) право використовувати вибірково переваги інших культур і зручності іншого способу життя. Тільки для себе і тільки ті, які не загрожують привілейованому становищу у своєму суспільному оточенні.

Те, що державний провід обох країн не відчуває потреби у взаємному вивченні, можливо, не відіграло б такої негативної ролі, якби водночас він не перебрав на себе майже все, що стосується двосторонніх відносин.

До певної міри правильно було б сказати, що українсько-російські відносини так і не стали міждержавними (за відсутності відповідних планування і контролю з боку держав), перестави бути міжнародними (за наявності величезної кількості формальних обмежень спілкування і співробітництва на приватному рівні, які неминуче виникають і виникли при державному розділенні). Впадає в око стійка звичка, або вже навіть традиція державних інституцій і уповноважених осіб, нічого або майже нічого не повідомляти про зміст і результати міждержавних перемовин, самітів тощо. Складається враження, що державні службовці вважають це своєю прерогативою і державною таємницею, навіть від своїх громадян.

І нарешті, *last, but not the least*, з усього цього витікає, що існує чи не найбільша для цих нових відносин Росії і України проблема – проблема дистиляції, якщо можна так висловитися, і визнання, утвердження того, що зветься у світі «національним інтересом». Йдеться про те, що мистецтво управління вільним суспільством полягає насамперед у здатності виводити з величезної кількості приватних і особистих інтересів (які в Україні і Росії звільнилися з-під тоталітарного контролю минулих часів) те, що є спільним інтересом для усього суспільства. І що складніше – впоратися з цим у напіввільних суспільствах, суспільствах в умовах трансформації, чи в тих, які потребують реформування, яким є обидва – українське і російське.

В обох суспільствах – сучасному російському і сучасному українському, як на нашу думку, формально наявні, але не працюють, чи майже не працюють загальновідомі і загальноприйняті механізми демократичного суспільства.

Відоме правило «що є добре для General Motors, те є добре і для Америки», яке за певних умов у певний час спрацьовує, але сьогодні не актуальне. Це доведено останньою американською і світовою фінансовою кризою. На так званому ж пострадянському просторі, більшу і найважливішу частину якого займали Росія і Україна і який впродовж більшої частини минулого століття було надійно ізольовано від впливу процесів, що відбувалися у зовнішньому світі, капіталізм відродився у своїй найпримітивнішій первісній формі та ще й з родовими плямами «реального» радянського соціалізму.

Для еволюції російсько-українських відносин найбільше значення мало те, що в обох країнах почався процес «приватизації». За цим загальновживаним операційним економічним терміном заховалося безпрецедентне явище – другий менше ніж за століття перехід власності з одних рук до інших. Тотальна націоналізація у першій половині XX століття і, як тепер видно, тотальна ж таки приватизація наприкінці його і на рубежі століть, не залишила навіть найменшого натяку на легітимність процесу навіть всередині кожної країни, не говорячи вже про те, що було безжально розрізано на далеко не рівні частини кордоном, який за одну ніч перетворився з адміністративного на державний.

Склалася ситуація, коли за національні інтереси дуже легко можна було видавати інтереси групові чи корпоративні, а на практиці, відбувся процес розподілу проголошеного «нічийним» державного майна, процес, який не передбачав збільшення кількості учасників за рахунок сусідів, а навпаки

тяжів до утримання їх на якнайбільшій відстані.

Звісно, що у такій ситуації, ніякі заклики, як-то «встав зранку і думай, що ти зробив для України» (Б. Єльцин), чи постійні нагадування про неділимість значної частини спільної спадщини – матеріальної і духовної, нічого не могли змінити. Зовнішньополітичні і зовнішньоекономічні інтереси нових власників і нової політичної еліти в обох країнах були зорієнтовані куди завгодно – на Захід чи на Схід, тільки не на сусіда, бідного, злого і з яким до того ж були пов'язані не найкращі спогади.

Цей далеко не повний перелік об'єктивних перешкод для налагодження взаємокорисних рівноправних відносин між двома найбільшими країнами Східної Європи, бере до уваги тільки ендогенні чинники, спадкові, так би мовити, і тимчасові дитячі хвороби російсько-українських відносин. Повний список, звісно, був би значно ширшим. Але навіть те, що названо і, як на наш погляд, є беззаперечним, загальновідомим, до цього часу не визнано. Природжені ж патології, дитячі хвороби і набуті хвороби похилого віку, якщо їх не лікувати, набувають хронічної форми, свідками чого ми нині і є. Останній російсько-український саміт з 4 на 5 лютого цього року про це переконливо свідчить. Він був безпрецедентним за часом, які президенти провели у спілкуванні і за відсутності хоча б якої-небудь інформації про наслідки перемовин.

Сучасний стан: діагноз і ліки

На наш погляд, двосторонні російсько-українські відносини опинилися у найглухішому куті з усіх, які ми можемо пригадати за всю довгу багатовікову їхню історію. Не дивлячись на велику кількість створених ad hoc двосторонніх інституцій (які, відверто кажучи, працювали «як мокре горить» – можемо знову ж послатися на зауваження міністра оборони України щодо проблем Чорноморського флоту), на постійні клятвені запевнення з обох сторін про щире прагнення до стратегічного партнерства і найякіснішої взаємодії, зусилля окремих осіб і інститутів, російсько-українські відносини займали у внутрішньому і зовнішньому порядку денному далеко не те місце, на яке вони заслуговували [29].

За відсутності громадянського суспільства громадська думка – переважно компліментарна по відношенню одного суспільства до іншого – навіть в Україні, де політичні процеси відрізняла більша, м'яко кажучи, жвавість порівняно з Росією, не мала великого впливу.

У політичних же колах явно бракувало, як мінімум, трьох розумінь. По-перше, що хоча мета в обох суспільств і країн одна й та сама – економічна і суспільно-політична модернізація, шлях до неї через об'єктивні і суб'єктивні причини у Росії і України будуть різними. По-друге, що хоча дві країни по різному бачать своє місце у світі – Росія претендує на глобальну політичну роль, в той час, як Україна бачить себе у європейській співдружності націй – ні та, ні друга не одержать бажаного без взаєморозуміння і взаємної підтримки. І, нарешті, те, що сума можливостей обох навіть близько не дорівнює одержаному – потрібне не складання, а множення. А також те, що більшість проблем, які постали у трикутнику Україна – Росія – ЄС, у тому контексті, який ми сьогодні маємо, об'єктивно не мають вирішення. Вони можуть бути вирішені тільки у ширшому контексті – концепті «держави загального добробуту» і «великої Європи», або спільного атлантично-тихоокеанського євразійського простору.

Поки що спостереження поточних економічних і політичних подій в обох країнах, як і стан їхніх двосторонніх відносин не дає ані найменших підстав для оптимізму. Усе виглядає так, що усвідомлення їх значення пройде через гостру кризу, тобто, як це було у нас завжди, «доки грім не вдарить, мужик не перехреститься».

Нам дуже хотілося б помилитись, але поки що усе виглядає саме так.

Література та примітки

1. «Ми дуже рідко нехтуємо можливістю знехтувати можливість» (анг.)

2. *Тарас Шевченко*. Розрита могила / Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 1: Поезія 1837-1847. – С. 252–253

3. Вислів приписується голові Законодавчої комісії у Франції часів Наполеона Буле де ла Мертру, адресований йому з приводу страти герцога Енгієнського.

4. На жаль, на відміну від будь-яких інших демократичних суспільств і країн великий обсяг інформації є недоступним для незалежних дослідників, окрім документів і фрагментарної інформації у ЗМІ, які уряд вважає за можливе і потрібне відкрити.

5. Детальніше див.: http://ukros.ru/

6. Детальніше див.: http://risa.ru/

7. Детальніше див.: http://www.ecfor.ru/pdf.php?id=research/ref1

8. Чи «відродження», на чому, мабуть, наполягатимуть українські колеги – історики, і що не має принципового значення у цьому контексті. – *ВМ*.

9. *Єфіменко Г.Г.* Більшовицький центр і Радянська Україна: економічні аспекти національної політики Кремля у 1917–1925 рр. Український історичний журнал. 2 / 2009. С. 96–97 / *Лисяк-Рудницький І.* Природа української радянської державності // Його ж. Історичні есе: У 2 т. – Т. 2. – К., 1994. – С. 458.

10. На це мали право хіба що Іван Дзюба, Левко Лук'яненко, Тарас Чорновіл і ще декілька українських дисидентів, які заслуговують на повагу за відданість своїм переконанням, але в тих умовах, що б вони самі про себе не думали, об'єктивно мали мінімальний вплив на перебіг політичних подій в Україні.

11. Наприклад, виступ Івана Драча на з'їзді письменників України у 1986 році та деякі інші.

12. Правда, як тепер дуже добре видно, провідники руху за створення Компартії Росії не мали ніякої політичної програми і боролися швидше не за владу, а за місце при ній, що кінець кінцем вони і вибороли на руїнах великого соціального експерименту, уособленням якого і була комуністична партія.

13. Слова, які буцімто сказав Б. Єльцин, за свідченням його охоронця О. Коржакова, у день коли він зайняв головний кабінет М. Горбачова у Кремлі.

14. Декларация о государственном суверенитете Российской Советской Федеративной Социалистической Республики от 12 июня 1990 г. Ведомости Съезда народных депутатов РСФСР и Верховного Совета РСФСР. – 1990. – № 2; Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990 р. – № 31.

15. Та і, власне, СРСР на той момент вже дуже змінився, як переконливо довів американський дослідник Стівен Коен. Див., наприклад,: *Стивен Коэн*. Вопрос вопросов: Почему не стало Советского Союза? – М. – СПб., 2007.

16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 28. – Спр. 120. – Арк. 4.

17. Там само.

18. *Рахманин Сергей,* Введение в референдум: краткий курс. – Зеркало недели. 2006. 28 января – 3 февраля.

19. Україна – Росія, 1990 – 2000 рр.: Документи та матеріали / Редкол.: О.О. Чалий (відпов. редактор), Г.В. Берденніков (голова) та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 776 с.

20. Уткин Анатолий, 200 или 800 стран? Московские новости. № 25 (29.06 – 05.07.2007)

21. В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева,

Гергия Шахназарова (1985 – 1991). Сост. А. Черняев (рук. проекта), А. Вебер, В. Медведев. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. С. 714. Підкреслено нами – *В.М.*

22. В Политбюро ЦК КПСС... С. 723

23. *Касьянов Г.* Україна 1991 – 2007: нариси новітньої історії. – К.: Наш час, 2008.

24. Правда Украины. 30 ноября 1991 г.

25. URL: http://www.gazeta.ru/politics/-news/2013/02/23/n_2768717.shtml Последнее обращение – 23.02.2013

26. Современная политическая история России (1985–1997). Т. 1. Хроника. / под ред. В.И. Зоркальцева и А. И. Подберезкина. – М., 1997. С. 242.

27. Маємо визнати, що в цій констатації присутнє деяке перебільшення. Спроби уважніше придивитися один до одного за цей час були. Не говорячи про публіцистику, цілу низку міжнародних наукових конференцій різного рівня і якості, в Росії є: Російське відділення міжнародної асоціації українознавців, Центр українських досліджень Інституту Європи, постійний інтерес до цієї проблематики у Російському державному гуманітарному університеті, на історичних факультетах Московського і Санкт-Петербурзького університетів, програма Президії РАН, програми Інституту загальної історії, МДІМВ (У) МІД РФ, Інституту народногосподарського прогнозування, Інститут країн СНД та ін. Але, враховуючи рівень фінансування і кількість вчених, що працюють у цій проблематиці, і порівнюючи зроблене з тим, чого вона об'єктивно потребує, це є навіть не крапля у морі, це є ніщо.

28. The Moscow Times, February 27, 2013.

29. Одним з останніх підтверджень тому може бути VII Конвент РАМД, що відбувся восени минулого року . Це моє зауваження у газеті «День», між іншим, викликало незадоволення організаторів конвенту. в тому числі шановної Президента російської асоціації україністів Г.М. Лісної. Мені це було дивно, тому що я, навпаки, дуже високо оцінював, те що було ними зроблено. Те, що, по-перше, українська секція відбулася і була вельми цікавою, а, по-друге, дискусія об'єктивно висвітила стан справ, у тому числі і в російсько-українських відносинах – вони були представлені на конвенті точнісінько у тих пропорціях, в яких вони є у реальній сьогоднішній російській дипломатичній практиці.

Місцеві електоральні системи у країнах Центральної і Східної Європи

Мирослава Лендьєл

The article examines local electoral systems in Central and Eastern European post-socialist countries. These systems vary quite widely due to a range of factors: historical traditions, political conjecture, the type of each country's territorial organization, and the size of local communities. In some cases, local authorities are formed according to different principles even within the same state. As a rule, elections to local councils are more liberal than parliamentary elections. However, the normative facade of elections is not the sole determinative factor for instituting local democracy: for instance, in the post-soviet countries there is a significant difference between the form of legal provision of local elections and their practical realization.

Зміна політичних еліт у результаті проведення відкритих та справедливих виборів є базовим елементом демократичного процесу, який забезпечує легітимність функціонування владних інститутів. Таке середовище є основою для забезпечення режиму демократії не лише на національному, а й на локальному рівні, де, у випадку малих спільнот, громадяни знають очільників, які претендують на виборчі посади, особисто.

Зауважимо, що у постсоціалістичних суспільствах Центральної і Східної Європи зміст демократичного транзиту сприймався, насамперед, як заперечення монополії на владу однієї партії, перехід до політичної конкуренції, результати якої визначаються під час виборів. Саме тому у всіх країнах регіону, незважаючи на відмінні траєкторії політичних трансформацій, була приділена надмірна увага інженерії виборчих систем. Подекуди режими, які складалися, можна найбільш влучно ідентифікувати саме як електоральні демократії, беручи до уваги, що критерієм демократичності держави вважався саме бездоганний спосіб організації змагання для політичних опонентів, тому загального поширення набув принцип, що результати виборів є набагато важливішими аніж інші форми політичного самовираження. Для об'єктивності зауважимо, що у значній частині країн ЦСЄ, зокрема у пострадянських, увага еліт надавалася не стільки створенню середовища, яке гарантувало б проведення вільних і чесних виборів, а дизайну вигідних для правлячих політичних сил правил.

Каркас першої демократичної електоральної системи, так званий інституційний вибір, який був зроблений у постсоціалістичних країнах, як правило, у період 1989–1991 років визначався існуючим співвідношенням політичних сил. У країнах, де нова політична еліта – колишня опозиція – могла сподіватися на масову підтримку громадян, відбувався рух до змішаної чи пропорційної систем. Водночас, у політичних системах, де влада на національному рівні контролювалася «старою» комуністичною елітою, переважали настрої щодо збереження мажоритарного виборчого принципу. У суспільствах, де впевненості у перемозі не мала жодна політична сила, електоральні системи розвивалися еволюційним

шляхом, і увага приділялася PR-технологіям [1].

Обрання дизайну виборчих систем можна зрозуміти у контексті політичного режиму, що склався у країні, або, якщо мова йде про перехідне суспільство, у зв'язку із спрямуванням інституційних змін [2]. Водночас, можна зробити висновок, що система виборів у початковий період транзиту мала мінімальний вплив на рівень демократизації політичного режиму, виконувала інструментальну роль у руках сил, які контролювали парламенти, і тому відображала рівень структуризації політичних гравців та інституціоналізації «оновленої» держави [3]. Так, перші демократичні вибори національних парламентів – у деяких випадках, однієї з палат – відбувалися в рамках пропорційної системи у Боснії та Герцеговині, Естонії, Латвії, Молдові, Румунії, Словаччині, Словенії, Чехії, змішаної – у Азербайджані, Болгарії, Вірменії, Грузії, Литві, Польщі, Росії, Угорщині, Хорватії, Югославії, мажоритарної – в Албанії, Білорусі, Македонії, Україні.

Відразу після проведення установчих виборів у багатьох державах електоральна система була модифікована правлячими коаліціями, які, у більшості центральноєвропейських суспільств, були сформовані опозиційними силами. Основною тенденцією було підвищення порогу потрапляння у представницькі органи, якщо мова йшла про пропорційні та змішані випадки, що робилося з метою підвищення ефективності функціонування партій [4]. При тім, у суспільствах, де розстановка сил між партіями не набула ясності, тривалий період часу зберігалися змішана і мажоритарна системи, здійснювалася виборча інженерія округів.

Про розвиток політичної поляризації та партійної структуризації у суспільствах регіону свідчить обставина, що станом на 2010 рік, у порівнянні з інституційним вибором 1989–1991 років, список держав, де застосовувалися пропорційні правила вибору парламенту, був змінений і складався з Албанії, Боснії і Герцеговини (Палата Представників), Естонії, Косово, Латвії, Македонії, Молдови, РП (Сейм), РФ (Державна Дума), Сербії, Словаччині, Словенії (Національна Асамблея), України, Хорватії, Чехії (Палата Депутатів), Чорногорії. Таким чином, з європейських постсоціалістичних держав у «мажоритарниках» залишилися Білорусь і Азербайджан, у якому запроваджена у 2002 році пропорційна система знову була замінена цим принципом.

Невпевненість у стабільності електоральних правил гри у більшості суспільств ЦСЄ демонструє відсутність загальноприйнятої практики кодифікації виборчого законодавства, що є усталеною нормою у багатьох демократіях. У деяких постсоціалістичних країнах проведення кодифікації є недоцільним, з огляду на нестабільність правової системи в цілому, або ж через невизначеність важливих для проведення виборів питань (щодо прав етнічних меншин, надання можливості участі у виборах громадянам, які проживають за кордоном, у випадку місцевих перегонів – іноземцям). Прецедент усталення виборчого поля є встановленим у Білорусі, де у лютому 2000 році був прийнятий Виборчий кодекс, який регулює процедури проведення виборів, включно місцевих рад [5]. Подібні документи діють в Азербайджані (з 2003 року), Албанії (з 2000 року), Боснії та Герцеговині (з 2001 року), Вірменії (з 1999 року), Грузії (з 2004 року), Молдові (з 2000 року).

Структуру проведення місцевих виборів у Центральній і Східній Європі теж не оминула доля заручниці інтересів еліт, до того ж різного рівня: якщо

національні еліти є об'єктивно більш зацікавленими у пропорційних засадах формування місцевих представницьких органів, допуску до перегонів лише партій чи блоків, створюючи у такий спосіб, свої політичні майданчики у громадах, то локальні еліти схилялися до мажоритарних змагань і до висування кандидатів від власного імені чи від виборців. Водночас, якщо в деяких державах правила обирання місцевих рад та голів громад залишалися без змін упродовж усього постсоціалістичного етапу, то в інших підлягали кон'юнктурі ще більше аніж загальнонаціональні перегони.

Окрім конкурентних інтересів політичних сил, система обрання місцевих органів влади залежить ще від інших чинників. З-поміж них важливим є чинник територіального устрою держави, позаяк у федеративних (конфедеративних) утвореннях вибори регламентуються, як правило, окрім загальнонаціональних органів влади, також субнаціональними, і тому часто відбуваються за різними системами та процедурами, у відмінні строки на різних територіях (Боснія та Герцеговина, Російська Федерація). Тип національних виборчих систем теж віддзеркалюється у принципах виборів місцевих рад та мерів, хоча ця залежність не є безпосередньою, оскільки враховується локальна специфіка. Так, у Литві, на відміну від парламенту, який обирається за змішаною (комбінованою) системою, для місцевих представницьких органів діє пропорційний принцип. У Хорватії – навпаки, змішані засади діють на локальному рівні, на відміну від парламенту, який обирається за пропорційною системою (*див. Додаток*).

На вибір принципів представництва навіть в рамках однієї національної системи також впливає чинник переважної кількості жителів у громадах, типу адміністративно-територіальних одиниць: мова йде, наприклад, про Республіку Польщу, Угорщину, Україну, Словенію [6]. Як правило, у малих громадах для відображення локальних соціально-економічних інтересів, які є здебільшого гомогенними, перевага надається мажоритарним засадам, або ж можливості кандидування об'єднанням громадян за місцем проживання. Також виборчі системи є зорієнтованими на персоніфікацію виборів, яка забезпечується, окрім мажоритарності, преференційним голосуванням, помірною величиною округу, кількістю місць у радах [7]. Було використано досвід деяких західних демократій (Іспанії), де у громадах з чисельністю населення меншою аніж 100 осіб місцеві представницькі органи замінюються асамблеями громадян (Росія) [8]. У більшості країн регіону можливими суб'єктами висування кандидатів для участі у виборах місцевих рад є партії, блоки, коаліції, громадські організації, виборці. Зокрема, у Польщі структури, що пропонують кандидатів, мають назву «виборчі комітети», які можуть утворюватися політичними силами, громадськими організаціями, виборцями за місцем проживання.

Отже, для обрання місцевих представницьких структур у багатьох постсоціалістичних країнах, подібно до суспільств «старої Європи», встановлені більш ліберальні правила для потенційних кандидатів аніж під час загальнонаціональних перегонів: передбачається можливість самовисування або висування позапартійних кандидатів об'єднаннями виборців, громадськими організаціями. Цей процес частково спрямовується завдяки інституту збору підписних листів. Водночас, задіяний механізм розподілу мандатів між суб'єктами виборів у більшості країн Центральної і Східної Європи є спрямова-

ним на просування великих, здебільшого парламентських партій, чого можна досягти за допомогою мажоритарної виборчої системи, відносної більшості та системи єдиного голосу, що передається, розподілом мандатів на основі методу д'Ондта (наприклад: Естонія, Словенія, ЧР), виборчих бар'єрів (наприклад: Латвія – 5 %, Литва – 5 %, Польща – 5 %, Чеська Республіка – 5 %) [9]. У Білорусі, де право висувати кандидатів у депутати представницьких органів самоврядування мають зареєстровані локальні осередки партій, їх нейтралізація відбулася шляхом підвищення ставки орендної плати за офісні приміщення, що мало наслідком скорочення цих структур [10].

Для виборів мерів на постсоціалістичному просторі використовуються різні системи, які варіюють від непрямих виборів чи, навіть, призначення місцевого керівника відповідними представницькими органами (Азербайджан, Білорусь, Грузія, Естонія, Латвія, Литва, Росія (у частині суб'єктів федерації), Сербія, Чеська Республіка), мажоритарної системи абсолютної більшості (Албанія, Болгарія, Боснія та Герцеговина, Косово, Македонія, Молдова, Польща, Румунія, Словенія, Словаччина, Хорватія, Чорногорія) до мажоритарної системи відносної більшості (Вірменія, Угорщина, Україна) [11]. У Росії, беручи до уваги різноманітність систем самоврядування, зумовлених федеративним устроєм, у регіонах застосовуються усі перераховані та, навіть, інші засади виборів глав місцевих адміністрацій.

Зауважимо, що для потреб визначення інституційних основ функціонування «дуже локальної» демократії важливо вказати як формуються органи управління на рівні нижчому аніж громада у країнах, де така низова структуризація передбачена (Албанія, Грузія, Вірменія, Росія, Польща). Наприклад, в Албанії сільські громади поділяються на окремі села, де виконавчі функції здійснює старійшина, водночас, репрезентуючи інтереси жителів свого поселення в межах усієї територіальної спільноти [12].

Отже, систематизований матеріал демонструє, що місцеві органи влади у постсоціалістичному ареалі країн формуються за відмінними системами і, подеколи, на території однієї держави запроваджені різні засади їх обрання. Ця різноманітність пояснюється набором чинників, які варіюють від історичних традицій, політичної кон'юктури до типу територіального устрою, кількості жителів у громадах. Водночас, нормативний фасад виборів не є єдиним визначальним чинником для інституціоналізації місцевої демократії: зокрема, у країнах пострадянського простору існує значна різниця між формою правового забезпечення локальних перегонів та їх практичною реалізацією.

Література та примітки

1. *Bielasiak J.* Regime Diversity and Electoral Systems in Post-Communism / Jack Bielasiak // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – V. 22. – 2006. – № 4. – 2006. – P. 407– 430.

2. Electoral System Design: The New International IDEA Handbook [Електронний ресурс]. – International Institute for Democracy and Electoral Assistance 2005 (Reprinted 2008). – Режим доступу:

3. *Simon J.* Electoral Systems and Democracy in Central Europe, 1990–1994 / Janoљ Simon // International Political Science Review. – 1997. – V. 18. – № 4. – P. 361– 379.

4. *Birch S.* Electoral Systems and Party Systems in Europe East and West / Susan

Birch // Perspectives on European Politics and Society. – 2001. – V. 2. – № 3. – P. 355– 377.

5. Избирательный кодекс Республики Беларусь, 11 февраля 2000 г. № 370-З, Принят Палатой представителей 24 января 2000 года, Одобрен Советом Республики 31 января 2000 года [Електронний режим].

6. Electoral Systems and Voting Procedures at Local Level. – Council of Europe, Regional Authorities in Europe. – № 68. – 50 p.

7. Вибори в Європейському Союзі ; ред. Д.С. Ковриженка; Лабораторія законодавчих ініціатив. – К. : ФАДА, ЛТД, 2006. – 156 с.

8. Федеральный закон от 6 октября 2003 года N131-ФЗ «Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.-base.spinform.ru/show_doc.fwx?Regnom=5062.

9. Устрій, завдання та практика функціонування територіального самоврядування. – Варшава: Товариство «Східноєвропейський Демократичний Центр», 2006. – 38 с.

10. *Юрійчук Є.* Електоральна легітимізація державної влади в Республіці Бєларусь у 2007–2008 рр. / Євгенія Юрійчук // Політологічні та соціологічні студії: зб. наук. праць. – Т. VIII: Темат. вип. Україна, Білорусь, Польща та Литва: від колізій минулого до спільних європейських цінностей та перспектив співпраці. – Чернівці: «Букрек», 2009. – С. 430– 443.

11. Вибори в Європейському Союзі ; ред. Д.С. Ковриженка; Лабораторія законодавчих ініціатив. – К.: ФАДА, ЛТД, 2006. – 156 с.

12. *Hoxha A.* Local Government in Albania / Artan Hoxha // Stabilization of Local Governments ; ed. E. Kandeva. – Budapest: OSI/LGI, 2000. – P. 41– 88.

Додаток

Системи виборів місцевих органів влади у країнах Центральної і Східної Європи

Назва країни	Тип системи виборів місцевих представницьких органів	Тип системи виборів мерів (голови виконавчої влади)
1	2	3
Азербайджан	Мажоритарна система відносної більшості з голосуванням у багатомандатних округах	Призначається місцевим представницьким органом
Албанія	Пропорційна виборча система з голосуванням за списки кандидатів в єдиному багатомандатному окрузі, межі якого збігаються з межами громади	Мажоритарна система абсолютної більшості
Білорусь	Мажоритарна система відносної більшості з голосуванням в одномандатних округах	Непрямі вибори складом місцевого представницького органу
Болгарія	Пропорційна виборча система з голосуванням за списки кандидатів в єдиному багатомандатному окрузі, межі якого збігаються з межами громади	Мажоритарна система абсолютної більшості
Боснія та Герцеговина	*ФБіГ:* Пропорційна система, параметри якої визначаються кантонами. *РС:* Пропорційна виборча система, з голосуванням за списки кандидатів в єдиному багатомандатному окрузі, межі якого збігаються з межами громади	*ФБіГ:* Мажоритарна система абсолютної більшості *РС:* Мажоритарна система абсолютної більшості
Вірменія	Мажоритарна система відносної більшості з голосуванням у багатомандатних округах	Мажоритарна система відносної більшості
Грузія	Змішана пропорційно-мажоритарна (відносної більшості) система.	Непрямі вибори складом місцевого представницького органу, окрім Тбілісі, де мер обирається населенням за мажоритарною системою абсолютною більшістю
Естонія	Пропорційна виборча система з голосуванням за кандидатів від партій та виборчих об'єднань у одному або декількох багатомандатних округах.	Непрямі вибори складом місцевого представницького органу
Косово	Пропорційна система з преференційним голосуванням за списки кандидатів в єдиному багатомандатному окрузі, межі якого збігаються з межами громади	Мажоритарна система абсолютної більшості

1	2	3
Латвія	Пропорційна виборча система з голосуванням за списки кандидатів в єдиному багатомандатному окрузі, межі якого збігаються з межами громади	Непрямі вибори складом місцевого представницького органу
Литва	Пропорційна виборча система в єдиному багатомандатному окрузі, межі якого збігаються з межами громади	Непрямі вибори складом місцевого представницького органу
Македонія	Пропорційна виборча система в єдиному багатомандатному окрузі, межі якого збігаються з межами громади	Мажоритарна система абсолютної більшості
Молдова	Пропорційна виборча система в єдиному багатомандатному окрузі, межі якого збігаються з межами громади	Мажоритарна система абсолютної більшості.
Польща	На виборах до рад гмін, де проживає менше 20 000 жителів, застосовується мажоритарна система відносної більшості з голосуванням у багатомандатному окрузі за кандидатів, включених до списків (відкриті списки); На виборах до рад гмін з кількістю виборців понад 20 000 жителів, рад міст на правах повіту, рад повітів та сеймиків воєводств застосовується пропорційна виборча система з преференційним голосуванням у багатомандатних виборчих округах.	Мажоритарна система абсолютної більшості
Румунія	Пропорційна виборча система в єдиному багатомандатному окрузі, межі якого збігаються з межами громади з голосуванням за закриті списки.	Мажоритарна система абсолютної більшості
Росія	Система виборів залежить від регіонального законодавства, норм місцевих статутів (домінує мажоритарна система відносної більшості)	Система виборів чи призначення залежить від регіонального законодавства, норм місцевих статутів
Сербія	Пропорційна виборча система в єдиному багатомандатному окрузі, межі якого збігаються з межами громади	Непрямі вибори складом місцевого представницького органу
Словаччина	Мажоритарна система відносної більшості з голосуванням у багатомандатних округах (у великих громадах мандати розподіляються в декількох багатомандатних виборчих округах) з голосуванням за відкриті списки кандидатів.	Мажоритарна система абсолютної більшості

1	2	3
Словенія	До представницьких органів із кількістю членів менше 12 вибори проводяться за мажоритарною системою відносної більшості. До місцевих рад, які мають 12 і більше членів, вибори проводяться за пропорційною системою з преференційним голосуванням за напіввідкритими списками в одному (невеликі громади) або кількох багатомандатних округах	Мажоритарна система абсолютної більшості
Угорщина	На виборах до представницьких органів у громадах з кількістю виборців до 10 тис. осіб застосовується мажоритарна виборча система відносної більшості з голосуванням у єдиному багатомандатному виборчому окрузі, межі якого збігаються з межами громади. На виборах у громадах з кількістю виборців понад 10 000, та на виборах до районних рад м. Будапешт, міських рад міст з правами провінцій застосовується змішана виборча система.	Мажоритарна система відносної більшості
Україна	Змішана система у містах: половина від кількості депутатів обирається за виборчими списками кандидатів від місцевих організацій політичних партій у багатомандатному виборчому окрузі міста, району в місті; інша обирається за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах, на які поділяється територія міста, району в місті. Мажоритарна система відносної більшості для виборів депутатів сільських, селищних рад.	Мажоритарна виборча система відносної більшості
Хорватія	Змішана система: j депутатів обирається за мажоритарним принципом в одномандатних округах, s – за пропорційним принципом в одномандатних округах	Мажоритарна система абсолютної більшості
Чехія	Пропорційна система з голосуванням в одному або у декількох багатомандатних виборчих округах. Кількість округів визначається кількістю виборців в межах відповідної громади та чисельним складом представницького органу	Непрямі вибори складом місцевого представницького органу
Чорногорія	Пропорційна виборча система в єдиному багатомандатному окрузі, межі якого збігаються з межами громади	Мажоритарна система абсолютної більшості

Джерело: Вибори в Європейському Союзі ; ред. Д.С. Ковриженка ; Лабораторія законодавчих ініціатив. – К. : ФАДА, ЛТД, 2006. – 156 с. [64] ; Electoral Systems and Voting Procedures at Local Level / Report by Steering Committee on Local and Regional Democracy. Series «Local and regional authorities in Europe». – № 68. – 57 p.

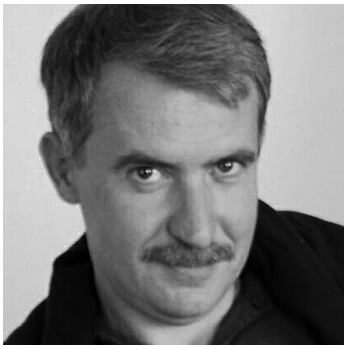

Qirimtatar Milliy Meclisi: становлення автономного демократичного інституту в пострадянському соціально-політичному контексті

Олександр Богомолов

The Crimean Tatar issue has always been a factor in the field of Ukrainian public discussion, not only at the regional, but also at the national level, and the Majlis have always had an important place in this discourse. Discussion about this institution has from the outset been so ideologically polarized that it has always demonstrated a definite polemic or apologetic direction. In the political space of the Crimea today one can observe a more active "opposition" challenging the Majlis role in representing the interests of the Crimean Tatars. Coming from among their own people, these reproaches seem more provocative, but also more meaningful, since those involved are better informed and genuinely interested in the issues under discussion.

Кримськотатарська тематика завжди перебуває в полі української публічної дискусії не тільки на регіональному, а й на загальнонаціональному рівні [1]. Важливе місце у цьому дискурсі завжди належало Меджлісу. Зауважимо, що дискусія навколо цієї інституції від самого початку була настільки ідеологічно поляризована, що у кожному випадку не можна було не відчути виразного полемічного або навпаки апологетичного спрямування [2]. Останнім часом відбулися деякі якісні зміни, які заслуговують на серйозну увагу. В політичному просторі Криму помітно активізувалася «опозиція», яка оскаржує право Меджлісу представляти інтереси кримських татар [3]. У ширшій публічній дискусії частіше лунають критичні закиди. Саме тоді, коли вони лунають від «своїх», ці закиди видаються провокативними, але подеколи є й насправді змістовними, оскільки лунають від поінформованих і по-справжньому зацікавлених людей.

На особливу увагу заслуговують спроби дати оцінку Меджлісу як демократичній інституції. Кримськотатарські критики звертають увагу на його окремі політичні практики, зокрема на ставлення до опонентів, кадрову політику, ресурсну базу, відносини із владою тощо. На те, як громадська думка оцінює представницькі органи, не міг не вплинути й процес соціального розшарування у кримськотатарській спільноті.

Представники громадянського суспільства дедалі прискіпливіше дивляться на особливу роль підприємницького прошарку у кримськотатарській політиці. Досить часто, навіть від зацікавлених осіб, а надто від опонентів в оцінках

поточного стану справ доводиться чути слово «криза». Меджліс свідомий процесів, що відбуваються, і намагається реагувати на них: у відповідь на критику розпочалася глибока реформа виборчої системи Курултаю та Меджлісу, яка за попередніми відомостями вже дає позитивні результати. Реформа сприяє покращенню внутрішньої комунікації, зростанню рівня довіри в кримськотатарському середовищі. Однак далеко не всі питання, що їх ставлять перед Меджлісом кримськотатарські співвітчизники, можна вирішити за рахунок більшої згуртованості спільноти.

Мета нашої розвідки полягає в тому, щоб глибше проаналізувати зміст публічної дискусії щодо ролі (ролей), яку відіграють Меджліс та інші представницькі органи в житті кримськотатарської спільноти та в ширшому українському суспільно-політичному контексті. Ми сподіваємося, що вона сприятиме кращому розумінню глибинної природи тих непростих інституційних трансформацій, які стоять за часто вживаним словосполученням «демократичні перетворення». Ці перетворення розуміються як перехід суспільства, що сформувалося в умовах тоталітаризму, до стану розвиненої демократії, тобто такого соціального порядку і політичного устрою, який інституційно забезпечує рівні права меншин, а також право бути почутим і право самостійно вирішувати свою долю для кожного індивіда. Цей перехід у випадку України триває вже понад двадцять років. Декларовані ціннісні твердження є спільними для численних міжнародних проектів, здійснених в країні за цей час, але немає підстав вважати, що вони набули характеру переконання, ба навіть стали усвідомленням для переважної більшості українських урядовців, політиків і провідників громадської думки. Саме в такому суспільно-політичному контексті був створений і функціонує той суспільно-політичний інститут, який і став предметом нашого вивчення.

Дослідження базується на текстах інтерв'ю з громадськими активістами, політиками, членами кримськотатарських організацій різних рівнів та урядовцями, на матеріалах трьох фокус-груп, проведених у місцях компактного проживання кримських татар [4], а також на аналізі матеріалів політичного дискурсу, представлених у засобах масової інформації.

1. Організаційні засади та політичні практики

Згідно з власним Положенням Міллі Меджліс є «вищим повноважним представницько-виконавчим органом кримськотатарського народу», який формує «єдину виборну систему органів національного самоврядування кримськотатарського народу всіх рівнів і здійснює керівництво їхньою діяльністю» [5]. Положення обмежує цей статус вищого кримськотатарського органу періодом «між сесіями Курултаю». Хоча в такий спосіб, подібно до керівних органів радянської доби, Меджліс схиляється перед вищим авторитетом більшого представницького органу, насправді саме Меджліс є центром прийняття рішень і управління усією системою представницьких органів, натомість основна функція Курултаю полягає у легітимації політики Меджлісу [6]. Окрім теренів України, юрисдикція Меджлісу поширюється також на кримськотатарську діаспору в країнах колишнього СРСР, де він представлений «комітетами сприяння поверненню кримських татар до Криму» та повноважними представниками Меджлісу [7].

На початковому етапі після створення (1991 рік), Меджліс виступає як організатор масових акцій протесту, переважно у вигляді самозахоплень землі першої хвилі, які згодом були легалізо-

вані й сформували основу системи розселення кримських татар. Насправді цей період активної боротьби щойно прибулих до Криму репатріантів розпочався раніше – з 1989 року. Тоді ще не існувало Меджлісу, але вже тривав процес пошуку оптимальних форм організації спільноти, першим етапом якого було створення Організації кримськотатарського національного руху (ОКНР). Хоча остання формально не припинила існування й дотепер, її можна вважати попередницею Меджлісу.

На етапі початку масової репатріації група активістів національного руху на чолі з Мустафою Джемілєвим завдяки своїм організаційним навичкам, рішучості й, зрештою, вдало обраній тактиці здобула лідерські позиції не лише на рівні національного руху, як більшменш структурованої спільноти політичних активістів, що виступали за збереження та розвиток кримськотатарської ідентичності й остаточне повернення на батьківщину, а й усієї етнічної спільноти, або, принаймні, тієї її частини, яка була охоплена процесом масового повернення. Організаційний формат, винайдений цією групою, який передбачав проведення загальнонаціональних зборів – Курултаю – виявився вдалим засобом забезпечення інституалізації лідерської групи в новій якості – загальнонаціональних лідерів шляхом їх всенародного обрання до складу новоутвореного представницького органу – Міллі Меджлісу (національної ради). Це був засадничий період у діяльності Меджлісу, коли формувалися суспільні уявлення про місце та роль цього інституту, що діють і дотепер.

Для розуміння того, що собою являє Меджліс важливо мати на увазі, що цей орган формується в рамках демократичної процедури виборів, до участі у яких мають рівний доступ усі представники кримськотатарської спільноти, що проживають в Україні. Також важливим є те, що він функціонує згідно з певним регламентом, який регулює всі ключові питання, що виникають у діяльності будь-якої складної ієрархічної структури подібного типу – внутрішню побудову, порядок проведення зборів і їх повноваження, функції членів, цілі, ресурси тощо [8].

Цікава група питань, що постають при аналізі тексту Положення, пов'язана з ресурсами на підтримку діяльності організації. У розділі про фінанси Меджлісу, зокрема, сказано [9]:

Меджліс має відокремлене майно і грошові кошти. Ці кошти створюються з:

– пожертв від організацій, підприємств, установ, фондів і приватних осіб;

– субсидій від міжнародних і зарубіжних (громадських, неурядових і комерційних) організацій і органів.

Отже, з одного боку, через систему виборів Меджліс пов'язаний із кожним дорослим членом кримськотатарської спільноти. У цьому відношенні він стає легітимним у такий саме спосіб як будь-який орган представницької демократії, як от, наприклад, уряд України. Той факт, що серед джерел фінансування Меджлісу фігурують субсидії від невизначених зарубіжних організацій є мішенню для критики та підозр з боку опозиційних до Меджлісу груп, політичних опонентів, а також пересічних громадян різного етнічного походження. Брак даних щодо джерел, обсягів та призначення коштів призводить до поширення конспірологічних теорій та детективних історій. Тоді як опозиція здебільшого схиляється до конспірології, пересічні кримські татари готові більше вірити у байку про ніби-то отримані Меджлісом великі кошти для адресної допомоги кожній кримськотатарській родині, які розподілялися «серед своїх».

Але важливішим є те, що зазначена схема фінансування Меджлісу робить його залежним від обмеженого числа спонсорів, закладає такий тип відносин між громадою та інститутом, покликаним представляти її інтереси, який виключає фінансовий вплив з боку виборця. Коли – як це імпліцитно випливає з тексту – лише заможні громадяни надають кошти на діяльність ключової для етнічної спільноти організації, це не може не призводити до закріплення серед менш забезпечених членів спільноти патерналістських настанов щодо Меджлісу. Іншими словами, фінансування Меджлісу ділить кримськотатарський народ на дві нерівні категорії – платоспроможних спонсорів і бідних отримувачів публічних благ. Такий розподіл є типовим для пострадянської політичної культури. На уявленні про такий устрій суспільства, власне, й ґрунтується український політичний популізм, притаманний різною мірою практично усім політичним проектам. Але з іншого погляду, незалежно від того, чи свідомо діяли засновники кримськотатарських представницьких органів, закладаючи саме таку схему мобілізації ресурсів, вони безперечно діяли під впливом обставин, які можна вважати об'єктивним, адже мобілізація ресурсів у будь-яких великих групах являє собою принципову проблему. Як стверджує, грунтуючись на великому емпіричному матеріалі Мансер Олсон [10], рядові члени великих груп не схильні робити внески у спільну справу за браком примусу або стимулів (особистої зацікавленості) навіть тоді, коли вони дійсно потребують певних публічних благ. У випадку з кримськими татарами як членами великої групи ситуація все ж таки не є зовсім чорно-білою, бо треба зважати на те, що рядові члени спільноти роблять чималі нефінансові внески у спільну справу у вигляді участі у різних видах громадянської активності [11].

Якщо схарактеризувати стисло, якими Меджліс бачить свої завдання, то вони вкладаються у такі теми [12]: реалізація політичної програми, яка пропонує певне бачення майбутнього кримськотатарського народу; підтримка кримськотатарської ідентичності; репрезентація «на усіх рівнях як в Україні, так і за кордоном інтересів кримськотатарського народу» та його соціальний захист.

Ключові пункти політичної програми, викладені в Положенні, можна підсумувати так:

реалізація «права на вільне національно-державне самовизначення на своїй національній території»,

«визначення статусу Криму в складі України за національно-територіальним принципом» (що по суті є наслідком попередньої тези),

«компенсація моральних й матеріальних збитків, завданих кримськотатарському народу в ході злочинної депортації 1944 року» [13].

Ця політична програма становить ідейне кредо Меджлісу, окреслює його політичну ідентичність як правонаступника кримськотатарського національного руху. У практичній площині діяльність Меджлісу, спрямована на реалізацію цієї політичної програми, складається з лобіювання законів про статус кримськотатарського народу [14].

Друга група питань включає «заходи з відродження мови, культури, релігії, системи національної освіти, звичаїв та традицій кримських татар». Сам Меджліс організовує найбільш масштабні та визначальні заходи, наприклад: відзначення ключових дат в історії кримськотатарського народу та національних свят. Поточною діяльністю у таких сферах як, наприклад, національна освіта та релігія займається не Меджліс, а інші інститути [15].

До рубрики «репрезентація ... інтересів кримськотатарського народу»

можна віднести більшу частину поточної діяльності Меджлісу. Репрезентація колективних інтересів подібної великої спільноти є політичною функцією у чистому вигляді. Отже, аби зрозуміти що собою являє Меджліс, і яке місце він посідає у суспільному житті, варто насамперед подивитися які політичні практики застосовує Меджліс з метою реалізації інтересів, що їх він репрезентує.

Помітність є важливим ресурсом будь-якої масової організації. Ключовим засобом забезпечення помітності для Меджлісу поряд з медіа є присутність у публічному просторі шляхом проведення масових акцій різного типу та масштабу. У період, коли цього не відбувається, за словами досвідченого кримського чиновника, починає складатися враження, що «є Меджліс, та чим він займається, ніхто толком не знає, його не видно і не чути» [16]. Протягом тривалого часу помітність Меджлісу була в першу чергу пов'язана з його роллю у забезпеченні кримськотатарських репатріантів землею. Після першої, переважно переможної, і другої, меншого масштабу, хвиль «самоповернень» у 2006 році Меджліс долучився до підготовки третьої хвилі, але дещо втратив ініціативу й наперед висунулася автономна від Меджлісу група Даніяла Аметова, що згодом оформилася як ГО Авдет, а пізніше – Себат.

У 1999 році було винайдено новий формат масової акції – вперше на центральному майдані Сімферополя було проведено політичний мітинг, присвячений 55-й річниці депортації – 18 травня 1944 року. За свідченням кримських та київських чиновників, які працювали в той час в системі КМ АРК та органах, підпорядкованих Президенту України, подія справила шоковий ефект на владу. Відтоді мітинг перетворився на регулярну подію, до якої згодом додалися відновлені кримськотатарські традиційні свята – Хидирлез, Дервіза, релігійні свята Ураза-байрам та Курбан-байрам. У цьому списку найбільш масовим святом другий рік поспіль залишається Хидирлез. Отже, присутність Меджлісу у публічному просторі згодом інституціалізувалася й перетворилася на певний регулярний просторово-часовий цикл. Такі цикли – необхідний елемент діяльності будь-яких масових рухів, вони сприяють посиленню згуртованості, поновленню механізмів мобілізації, але найважливішою їх функцією є демонстрація потужності організації. Отже, від кількості присутніх та часової динаміки таких подій залежить сприйняття організації з боку її візаві – у випадку Меджлісу – це місцева, регіональна й загальнонаціональна влада. Поряд з циклічними масовими подіями Меджліс інколи поновлює свій традиційний імідж, проводячи вуличні протестні акції. Серед останніх таких акцій можна назвати публічну обструкцію голови КПУ Петра Симоненка під час його виступу на центральній площі Сімферополя в контексті передвиборчої кампанії 2012 року. Також 26 листопада 2012 року Меджлісом та ГО Авдет було проведено акцію на підтримку земельних вимог під офіційною назвою «Збори учасників галявин протесту Алуштинського регіону».

До нових політичних практик, які Меджліс почав застосовувати згодом можна віднести дипломатичну діяльність. Хоча міжнародні контакти ОКНР мала й раніше, цілеспрямована діяльність з метою «репрезентації інтересів кримськотатарського народу» розгорнулася не раніше другої половині 1990-х років. За влучним спостереженням деяких опонентів, розгортаючи свою міжнародну діяльність, Меджліс, мабуть, надихався дисидентським досвідом Мустафи Джемілєва [17]. До інших чинни-

ків можна віднести наявність активної кримськотатарської діаспори в Туреччині на фоні політики офіційної Анкари, яка опікується долею тюркомовних народів, увагу міжнародних організацій, насамперед таких, що переймаються проблемами меншин (Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин), а також правозахисні організації та політичні рухи антикомуністичної спрямованості в країнах Центральної та Східної Європи.

З метою мобілізувати підтримку діаспор в травні 2009 року проведено Всесвітній конгрес кримських татар, де було формально засновано міжнародну організацію з такою самою назвою, яку очолив Рефат Чубаров. Прикладом вдалої міжнародної кампанії Меджлісу можна вважати долучення до міжнародних зусиль з подолання тоталітарного минулого в Центральній та Східній Європі, у яких беруть участь європейські політичній сили та інститути (Рада Європи, Європейський парламент, уряди й парламенти Польщі, Чехії та Литви, а також окремі політичні лідери [18]). Чинники міжнародної уваги до кримськотатарської справи, якими користується Меджліс, є важливими допоміжними інструментами тиску на регіональну, але в першу чергу на київську владу. За свідченням кримського посадовця, «міжнародні контакти татар дратують» [19]. Така реакція є особливо гострою на фоні постійних дипломатичних провалів власне кримської та й київської влади. Попри те, що проблема соціального розшарування, яке відбувається в кримськотатарській спільноті так само, як і загалом в Україні, вона не належить до кола публічно обговорюваних, оскільки надто дисонує з формально егалітарною риторикою лідерів національного руху, тим часом у своїй діяльності Меджліс має враховувати наявність усередині кримськотатарської спільноти принаймні двох активних підгруп – бізнес спільноти та громадських організацій різного типу. І ті й інші різною мірою становлять ресурсну базу Меджлісу, а також є окремими середовищами, де формуються ті колективні потреби, які становлять суттєву частину того, що в Положенні про Меджліс позначено як «інтереси кримськотатарського народу», і що Меджліс взяв на себе обов'язок репрезентувати «на всіх рівнях».

Кримськотатарські громадські організації, окрім відверто опозиційних, функціонують як додатковий ресурс Меджлісу. За свідченням Айдера Ісмаїлова (правозахисна організація Аркадаш): «Хтось радить до нас звернутися, з Меджлісу ... якесь питання вони не в змозі вирішити – все скидають сюди. Правові питання, пов'язані з судами – теж до нас» [20].

Діяльність деяких громадських організацій, очолюваних членами Меджлісу, як от Мааріфчі, напевно важко навіть відокремити від відповідних служб Меджлісу. Представники громадських організацій зазвичай не відмовляють у допомозі Меджлісу. Але таке делегування функцій має певні обмеження, бо ґрунтується на суто моральних стимулах, а ресурси громадських організацій, в тому числі часові, є обмеженими. Крім того, співпраця є можливою лише за наявності спільного ідеологічного поля, і коли у цьому полі є розлами (як у випадку з Хізб-ут-Тахрір) або тріщини, то співпраця стає неможливою або неефективною. Але має місце й зворотна взаємодія, коли громадські організації користуються владними ресурсами Меджлісу. За твердженням одного з провідних кримськотатарських експертів з питань розвитку третього сектора: конструктивна співпраця і взаємодія посилює політичний тиск на місцеву владу [21].

Реалізація інтересів кримськотатарського народу потребує набагато більших ресурсів, аніж ті, що є в розпорядженні Меджлісу. Найбільш важливі ресурси, що їх потребує Меджліс, знаходяться у розпорядженні держави. До цих ресурсів належить, наприклад земля, якої й досі потребує значна частина кримськотатарської спільноти, адже внаслідок умовно успішного завершення першої хвилі самоповернень значна частина кримських татар опинилася в економічно депресивних районах АРК. Саме вони та ті, що не встигли повернутися до Криму в першій хвилі, намагаються й досі вирішити питання житла і добробуту своїх родин в той самий спосіб, що і їхні попередники початку 1990-х – шляхом одержання земельної ділянки під забудову [22].

Але органи влади володіють не лише матеріальними ресурсами. Ще важливішим ресурсом, якого бракує Меджлісу в його прагненні реалізувати інтереси кримськотатарського народу є сама влада – тобто здатність приймати й втілювати у життя дієві рішення. Парадоксальна ситуація, в якій опинився Меджліс, полягає в тому, що соціальна роль, яку він здобув, забезпечує його тим аспектом влади, який в англомовній літературі називається *authority*, але навіть для збереження цього обмеженого владного потенціалу потрібний той важливий аспект влади, що називається *power*. Прагнення Меджлісу здобути цей ресурс недоречно пояснювати якимись особливими властивостями членів цієї структури, як подеколи роблять опоненти. Меджліс відчуває дефіцит владного ресурсу так само, як відчуває його кожна організація, що бере на себе будь-які суспільно значущі зобов'язання. Проблема України як кожної посттоталітарної держави полягає у надмірній концентрації влади ближче до гори ієрархії, замість децентралізації її й наближення центру прийняття рішень до місця, де це рішення має бути втілено. Саме через такий дефіцит влади й виникає одна з ключових проблем, що широко обговорюється у публічній дискусії – неможливість розділити бізнес і політику.

Спосіб, у який Меджліс намагається здобути цей важливий ресурс, полягає у його спробі забезпечити певні посади у органах влади – створити своєрідну національну квоту у виконавчій гілці органів влади АРК. Інша тактика полягає у політичних союзах, які Меджліс укладає з парламентськими партіями на загальнонаціональному рівні. Вперше такий альянс Меджліс уклав з Народним рухом України. У 1998 році за списком НРУ Мустафа Джемілєв став депутатом ВР України. Практику політичних союзів з національними партіями згодом почали наслідувати й опоненти Меджлісу. У 2010 році Міллі Фірка вступила в альянс з Українською селянською демократичною партією, а Себат з Соціалістичною партією. Відносна вага та місце політичних партнерів кримськотатарських організацій на національному рівні корелює з їхньою вагою та місцем у кримському контексті. Отже, партнером Меджлісу зазвичай є найбільша опозиційна сила національного рівня, партнерами Міллі Фірка або інших споріднених брендів стають партії-карлики. На цьому тлі Себат з союзниками соціалістами, партією що з 2006 року багато втратила, але має певну історію й потенціал повернення на політичну авансцену, демонструє більшу адекватність як учасник політичної гри порівняно з кримськотатарською опозицією.

Предметом домовленості між Меджлісом та політичними партіями є голоси кримськотатарських виборців, з одного боку, а з іншого, місця в списку на виборах до регіонального та національного парламентів та посади у виконавчих

органах АРК (наприклад, голів районних адміністрацій) у разі перемоги союзної політичної сили. З боку виконавчої влади просування кримськотатарських кандидатів на певні посади розглядається як можливість кооптувати частину національної еліти. Внаслідок такого збігу інтересів на місцевому рівні сформувалася група представників кримськотатарської еліти, які поєднують посади в меджлісах різного рівня з посадами в органах місцевого самоврядування та виконавчих органах [23]. Одним з наслідків такого сумісництва є досягнення певної комплементарності між місцевими меджлісами та місцевими органами влади. За свідченням Недіра Бекірова, з одного боку, чиновники дають Меджлісу певний державний ресурс, а з другого, вони додають і певні обмеження, адже чиновник, який іде до Меджлісу залежить від волі держави. Чинна влада намагається використовувати кримськотатарські місця в органах виконавчої влади як засіб впливу на Меджліс, аби переконати його не співпрацювати з політичною опозицією. Коли ПРУ не вдалося примусити Меджліс до політичної співпраці, кримські татари втратили декілька важливих керівних посад в АРК.

Уявлення про те, що етнічні групи мають бути пропорційно репрезентовані в керівних органах влади не є винятково надбанням кримськотатарського етнічного націоналізму [24]. Ця ідея досить поширена в українському та інших пострадянських суспільствах, хоча й реалізується по-різному в рамках конкурентних політичних програм та практик [25].

Як найбільш активна соціальна група кримськотатарський бізнес так само, як і Меджліс, відчуває дефіцит владного ресурсу, але на відміну від громадських організацій має більший власний потенціал. Отже, партнерство Меджлісу й кримськотатарського бізнесу є необхідністю, навіть неминучою. Але на фоні того потужного образу спільної боротьби за повернення 1990-х років, що в ній усі кримські татари були рівними, взаємодія Меджлісу й бізнесу, присутність бізнесменів чи то на керівних посадах у структурах меджлісів різного рівня чи на виборних посадах у місцевих радах та органах виконавчої влади як висуванців кримськотатарської громади, підтриманих Меджлісом, помітною частиною громадських активістів сприймається негативно. Для кримськотатарської опозиції, яка, з одного боку, претендує на пуританську вірність принципам національного руху, а з другого, залишається неймовірно залежною від радянських уявлень про суспільний устрій, така «соціально-зрадницька» співпраця стає одним з ключових пунктів критики Меджлісу. Як уже зазначалося, економічна діяльність у сучасній Україні не може бути успішною без наявності певного політичного прикриття. Якщо для економічно активних представників більшості населення та деяких сталих діаспор на місцевому рівні характерна міграція від однієї переможної національної політичної сили до іншої, то у випадку кримськотатарського бізнесу ситуація є відмінною. Наявність Меджлісу, який може виступати лобістом інтересів національного виробника певною мірою пом'якшує ризики, пов'язані з необхідністю щоразу вбудовуватися у нову клієнт-патронську вертикаль. Етнічна солідарність, яку уособлює Меджліс, до певної міри спроможна захистити кримськотатарський бізнес і від хижацької конкуренції, поширеної на українському ринку. Як політичний спонсор і водночас бенефіціарій допомоги кримськотатарського бізнесу Меджліс має суттєву моральну перевагу порівняно з іншими політичними надбудовами,

здатними надавати протекцію бізнесу, бо Меджліс – спадкоємець національного руху, авторитет якого пов'язаний з найбільшими колективними цінностями спільноти. Отже, підтримувати ініціативи Меджлісу – це благородна патріотична справа. Але захист, який окремий бізнес може отримати від Меджлісу, не універсальний. Чи може, наприклад Меджліс, захистити від конкретних недружніх дій окремого державного органу, як от санепідемстанції? Навряд чи. Радше йдеться про те, що Меджліс здатний задавати й підтримувати якісь більш загальні рамки відносин між бізнесом і офіційною владою та пов'язаними з нею конкурентами, захищаючи увесь кримськотатарський бізнес від відвертої сваволі влади. Бізнес у свою чергу не обмежується відносинами з Меджлісом і намагається використовувати інші ресурси. Наприклад, підвищені вимоги до безпеки бізнесу в Судакському регіоні примушують його інвестувати більше у спортивні клуби. Останніми роками кримськотатарський бізнес почав більш серйозно ставитися до громадських організацій, розглядаючи їх як додатковий ресурс посилення свого суспільно-політичного впливу. У підсумку більшість політичних практик, які Меджліс застосовував з моменту свого заснування, можна схарактеризувати як засоби тиску та лобіювання колективних інтересів. Відповідно можна зробити висновок, що Меджліс у політичному просторі України функціонує переважно в режимі групи тиску (pressure group) [26]. De facto визнання Меджлісу у вигляді Ради представників кримськотатарського народу у 1999 році свідчить про те, що саме у цій функції влада й сприймає Меджліс. При цьому варто зауважити, що до Ради представників членів Меджлісу було включено не в інституційній, а в персональній якості – за поіменним списком, у спосіб, подібний до ситуації початку перемовин робітничого активу з роботодавцем, коли роботодавець ще намагається не визнавати профспілку як інститут, як потенційно рівноправну сторону в угоді. Попри це, той факт, що станом на 2012 – поч. 2013 року Рада представників припинила функціонування після спроби влади увести в її склад осіб, не підтриманих Меджлісом, доводить певну інституційну спроможність Меджлісу як групи тиску, яку влада виявилася не здатною підважити, але ж й офіційно визнати також.

Як свідчить матеріал фокус-груп, проведених у рамках цього дослідження, Меджліс як інститут, що представляє інтереси кримськотатарської спільноти, набув фактично безальтернативного статусу. Думка про те, що кримськотатарський народ потребує особливого представницького органу стала предметом широкого суспільного консенсусу. Її поділяють зрештою навіть ті діячі, які вважають себе опозиційним до Меджлісу. Останні мають претензії до складу Меджлісу, способу в який він формується та діє, але навряд чи вони б наважилися публічно підтримати популярну серед представників влади ідею про те, що кримські татари не повинні мати своїх демократично обраних представницьких органів. Меджліс став частиною групової ідентичності, його критикують *свої*, але закиди *інших* проти Меджлісу або його окремих лідерів сприймаються кримськотатарським загалом як випади проти цілої спільноти.

Вістря власної кримськотатарської моралізаторської критики Меджлісу наразі спрямоване на окремих осіб, і відбиває невдоволення розбіжністю між ідеальним уявленням про роль представницького органу і реальною долею як Меджлісу, так і спільноти загалом. Частково така критика відбиває невдово-

лення тим, що діяльність такого суспільно важливого інституту видається надто залежною від особистісного чинника. Насправді суспільний інститут тим, власне, й відрізняється від групи однодумців, бодай навіть громадських лідерів, що продовжує ефективно фукціонувати за будь-яких змін персонального складу. Зрозуміло, що Меджліс ще не став таким інститутом, хоч би які високі вимоги не висували до нього кримськотатарські співвітчизники. Причина має структурний характер. Хоча Меджліс проголошує себе представницьким органом, і саме завдяки цьому, завдяки демократичній виборчій процедурі він набуває легітимності і того суспільного авторитету, яким володіє, він, з одного боку, ще залишається нащадком національного руху, його лідерською групою, а з іншого, назовні функціонує як група тиску, або лобістська структура. Як демократичний орган самоврядування Меджліс мав би демонструвати певний рівень відкритості та змінності у керівництві, але висока ротація кадрів не є можливою в умовах суспільного руху і надто обмежує ефективність груп тиску. Успішність останніх, як правило, демонструє залежність від наявності потужного сталого ядра, ба більше, впізнаваного харизматичного лідера. Тут можна навести багато загальновідомих історичних прикладів: від Джона Луелліна Льюїса, який очолював Об'єднаних гірників Америки (ОСГ) з 1920 по 1960 рік, до провідних борців за національні права та демократію – Нельсона Мандели, Ясера Арафата і Аун Сан Су Чжи, які провели на лідерських позиціях у відповідних рухах значну частину свого зрілого життя.

Оцінка суспільної ролі Меджлісу не може вважатися повною без оцінки людських ресурсів, які забезпечують його діяльність. Декілька тисяч осіб беруть участь у роботі меджлісів різного рівня [27]. Публічні посади, за Мансером Олсоном, є неколективні блага або своєрідні призи (noncollective benefits), змагання за які є важливим стимулом, який забезпечує життєздатність організацій [28]. Що означає бути частиною Меджлісу? Виконувати певні суспільно важливі функції, залежно від рівня посади, здобути певний визнаний у суспільстві соціальний статус. Помітність, яка набувається разом із статусом, пов'язана також із певними реальними або уявними соціальними санкціями та обмеженнями. По-перше, особа, яка займає публічну посаду стає предметом пильної уваги співвітчизників, по-друге, суспільство за межами власної етнічної громади подеколи застосовує негативні санкції до тих, хто обіймає посаду в Меджлісі [29]. Але достатньо великий відсоток членів кримськотатарської спільноти готові змагатися за посади в Меджлісі, за місце делегатів Курултаю. Ще більший відсоток вважає своїм громадським обов'язком взяти участь у процедурі обрання цих посадовців. Критики Меджлісу в уряді і поза урядом, як правило, не зважають на ці прямі свідчення потужності цієї організації, на те, що фактично вона структурує національну еліту, а відтак і цілу спільноту кримських татар.

Наразі кримськотатарський публічний простір маркований таким чином, що він автоматично нав'язує антагоністичні позиції. Кримськотатарській спільноті, як і цілому українському суспільству, бракує нейтральних майданчиків [30], які допускають наявність альтернатив. Але ситуація тут не є аж зовсім безнадійною, і певні позитивні зрушення все ж таки відбуваються. Хоча у кримському політичному ландшафті й важко собі уявити неантагоністичну організацію [31], політично незаангажовані публічні фігури, наприклад, існують і їх стає дедалі більше [32].

* * *

Від самого моменту заснування Меджліс є предметом пильної уваги й критики. У найбільш аргументованій і інформованій частині ця критика адресована Меджлісу та іншим кримськотатарським представницьким органам як демократичним інститутам. У тому вигляді, у якому вона наявна у публічній дискусії, ця критика видається надто залежною від впливу мотивів і інтересів тих, хто критикує [33]. Але питання про те, що являє собою Меджліс як демократичний інститут заслуговує на те, щоб бути порушеним і у форматі неупередженого аналізу (умовно *sub specie aeternitatis*). Для цього треба помістити його у місцевий соціально-політичний контекст. На політичній мапі України кримськотатарські представницькі органи становлять унікальний приклад політичного інституту, який має певний обсяг цілком реальної влади, причому побудованої не на засадах примусу – це майже в чистому вигляді влада у сенсі англійського *authority* на відміну від *power*. Завдяки Меджлісу чи не найбільш пригнічена спільнота в Україні здобула кращі шанси захистити свої права, інакше кажучи, відстань між владою і громадянами (*government & governed*) було помітно скорочено, хоча і не так, як того очікувала більшість громадян і, власне, сам Меджліс. Важливо також відмітити, що цей параметр не є стабільним, він є підданим ерозії тою мірою, якою зусиллями тієї ж самої влади може зазнати ерозії авторитет Меджлісу. Отже, одне з суттєвих обмежень демократичності Меджлісу полягає у впливі зовнішнього політичного контексту, який є висококонкурентним, але недемократичним за своєю природою, бо конкуренція, яка ведеться на жорстких принципах гри з нульовою сумою насправді виключає будь-який плюралізм. Обмеження плюралізму є іманентним і самому Меджлісу як спадкоємцю національного руху, бо свобода й автономія, яку обстоює етнічний націоналізм не дорівнює свободі й автономії у рамках ліберальних концепцій [34]. У кримськотатарському середовищі триває пошук інших як ідеологічних, так і інституційних засад, здатних реалізувати жадані свободу й автономію. Пошуки нових основ моралі й соціальної справедливості спрямовують частину з них до альтернативних щодо світського націоналізму ісламських ідеологічних засад.

Простір для розвитку обмежений рамками політики ідентичності, що залишаються визначальними для політичної сфери у загальнонаціональному масштабі. Група невдоволених лідерами Меджлісу кримськотатарських діячів не випадково присвоює собі назву історичної кримськотатарської партії початку 20-го ст. – Міллі Фірка. Вона таким чином намагається доповнити репрезентацію культурно-політичної автономії кримських татар, яка існує у масовій свідомості. Цю уявну картину можна представити як таку собі матрицю, вузли якої утворюються за аналогією з відомими моделями держави [35]. Незалежно від свого фактичного статусу частина кримськотатарських організацій використовують подібні політичні концепти як таку собі зовнішню оболонку, яку вони наповнюють своїм смислом. Уявний мікрокосм кримськотатарської нації є складним, багатовимірним об'єктом, у якому «відроджена» Міллі Фірка заповнює одразу декілька слотів – *опозиції*, *національної партії*, – репрезентує певну символічну тяглість у вимірі національної *політичної історії*. Отже, її наявність у такому вигляді аж ніяк не заперечує, а навіть у певному сенсі наголошує на необхідній наявності кримськотатарського *уряду* – Міллі Меджлісу – *парламенту* – Курултаю.

Отже, щоб зрозуміти як побудовані відносини між різними елементами всередині організованої кримськотатарської спільноти, і як вони взаємодіють із зовнішнім середовищем, треба зрозуміти, що різні кримськотатарські організації функціонують одночасно в двох, або навіть, трьох площинах, – з одного боку вони є частиною ширшого громадянського суспільства, яке виходить за рамки кримськотатарської етнічної спільноти, а з іншого, вони є втіленням уявлень про кримськотатарську націю як автономну політичну спільноту (*polity*), нарешті кримськотатарські представницькі органи через такі особливі інститути, як парламентські фракції присутні у загальнонаціональному політичному просторі, де вони займають місце у «національно-демократичній» частині українського політичного спектру [36].

Претензії кримських татар до свого статусу як спільноти, яким вони вочевидь не задоволені, часто втілюються у претензії до кримськотатарських інститутів:

... Кримськотатарська інтелігенція на той момент почала замислюватися, підбивати підсумки: з чим їхав кримський татарин сюди, в Крим, чого вони досягли за 15 років, і чому існуючі політичні інституції не забезпечують потрібне розв'язання цих проблем [37].

Отже у всій цій інституційній творчості, ініціативах подібних до описаних вище «національних зборів», зусиллях з (пере)створення опозиційних груп, можна побачити постійні спроби досягти бажаного ідеального стану. Саме цим, на нашу думку, можна пояснити дивний для стороннього спостерігача феномен політичної конкуренції за відсутності ідеологічних розбіжностей. Наче ці перегони зовсім позбавлені ідеологічного змісту. Насправді кожний з учасників змагання претендує на те, що саме він є найкращим втіленням певного прототипу.

Заходи, яких наразі вживає влада з очевидною метою послаблення Меджлісу, є контрпродуктивними навіть у термінах тієї політики, яку вона провадить. Чи є причиною некооперативного ставлення влади до Меджлісу той факт, що він репрезентує групу населення з відмінними від більшості етно-культурними характеристиками? У відповідь на це питання можна запропонувати ментальний експеримент. Спробуйте уявити, яким було би ставлення влади до такого самого за потенціалом й способом дії інституту, якби він намагався репрезентувати зіставну за розміром групу населення, яка належить до етно-культурної більшості? Відповідь видається очевидною: чи не спробувала би влада знищити цей інститут, а в разі невдачі не визнавати його якомога довший час, чи не намагалася б дискредитувати його лідерів і зрештою в разі остаточної невдачі, чи не спробувала б розколоти його й підмінити цих лідерів більш керованим ставлениками? Попри демократичну риторику, посткомуністична влада й досі залишається інституційно не готовою розвивати стосунки з організованою громадськістю на засадах рівноправного партнерства. У нинішній ситуації з Меджлісом негативні настанови, що ними керується влада у відносинах з організованою громадськістю, більше даються взнаки, а їхні почасти відкладені наслідки є потенційно більш загрозливими з погляду збереження суспільної згуртованості (*social cohesion*), оскільки вони накладаються на етно-культурні бар'єри. Послаблення функції Меджлісу як організації, здатної лобіювати колективні інтереси кримськотатарської спільноти як на місцевому, так і на загальнонаціональному рівні, поглибить самосприй-

няття кримських татар як дискримінованої та соціально виключеної спільноти, що частково виникло внаслідок депортації, але також знаходить підтвердження в ситуації, що склалась після повернення до Криму.

Література та примітки

1. Ця робота здійснена в рамках проекту Центру близькосхідних досліджень «На шляху до демократії участі: оцінка потенціалу організацій громадянського суспільства, які виступають від імені кримськотатарської етнічної спільноти» за підтримки Міжнародного фонду «Відродження».

2. Для опонентів кожна згадка про Меджліс – це черговий привід для повторення мантри про «незаконний меджліс» або твердження про те, що він ніби втрачає підтримку. Докладніше про тему Меджлісу в російському націоналістичному дискурсі в Криму див. *Олександр Богомолов, Ігор Семиволос.* Alter ego імперії: уявлена цивілізація слов'янського Криму. КРИТИКА. 2008 рік. – С. 8–11.

3. Якщо світські політичні групи такі, як Міллі Фірка, претендують на те, що вони говорять від усього кримськотатарського народу, то деякі організації, яких ми відносимо до кримськотатарської «релігійної опозиції» (див. докладніше *Богомолов О.В.* et al. Ісламська ідентичність в Україні. – К.: AMES, 2005), передусім ГО Себат, діють виваженіше й, хоча й опонують Меджлісу з багатьох питань, наголошують на тому, що представляють лише тих кримських татар, які беруть участь у протестних акціях із захисту своїх земельних прав.

4. Фокус-групи були проведені кандидатом психологічних наук Віктором Пушкарем у період з 10 по 14 квітня 2012 року в Сімферополі (Фонтани), Євпаторії (Ісмаїл-бей) та селищі Доброму Сімферопольського району за сценарієм, узгодженим з автором, в рамках проекту Центру близькосхідних досліджень «На шляху до демократії участі: оцінка потенціалу організацій громадянського суспільства, які виступають від імені кримськотатарської етнічної спільноти» за підтримки МФ «Відродження».

5. Йдеться про регіональні та місцеві меджліси. Термін *меджліс* арабського походження й означає «рада», Къырымтатар Міллі Меджліс буквально означає «кримськотатарська національна рада», але як офіційний український варіант вживається *Меджліс кримськотатарського народу*, неофіційно українською також вживають термін *центральний меджліс.* Тут і надалі ми використовуємо Меджліс з великої літери у значенні *центральний меджліс* або для посилання на усю ієрархію меджлісів разом.

6. Така система організації самоврядування не є кримськотатарським винаходом; вона цілком відтворює радянську модель – у той самий спосіб ЦК КРПС de jure був органом з'їзду КПРС, Президія Верховної Ради СРСР – Верховної Ради СРСР у період між сесіями, але органами, що приймали рішення були Політбюро ЦК, Президія ВР СРСР тощо.

7. Див. Положение о Меджлисе крымскотатарского народа (Къырымтатар Милли Меджлиси) на офіційному сайті Меджлісу http://qtmm.org

8. Ibid.

9. Положение о Меджлисе крымскотатарского народа (Къырымтатар Милли Меджлиси). 5. Имущество, финансы, штаты – http://www.qtmm.org

10. Див.: *Mancur Olson.* The logic of collective action. Public goods and the theory of groups. Harvard University Press. 2002

11. Основною формою індивідуального внеску є участь у виборах Курултаю, меджлісів усіх рівнів, а також у загальнонаціональних та місцевих виборах тією мірою, якою голосування збігається з політичними преференціями Меджлісу; участь у протестних акціях також залишається важливою формою індивідуального внеску, але її рівень і форми застосування суттєво змінилися порівняно з 1990-ми роками.

12. Відповідні тези рознесені переважно по двох розділах Положення про Меджліс: 2. Цілі та завдання; 4. Формування, структура та управління; але в опосередкованому вигляді згадаються й в інших розділах – ibid.

13. Ibid.

14. Див., наприклад, законопроект Мустафи Джемілєва «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» від 13 січня 2010 року (останній варіант – 30 травня 2012) – http://w1.c1.-rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=36832 Термін «особи, депортовані за національною ознакою» є улюбленим евфемізмом, який український політикум послідовно нав'язує кримськотатарським лобістам; уникнення прямого використання етноніму «кримські татари», або політичного терміну «кримськотатарський народ» дає змогу позірно знизити тональність напруженої і надмірно ідеологізованої публічної дискусії з питань реабілітації, воно вочевидь також покликано зменшити відповідальність і відповідно обсяг очікуваної компенсації за злочини радянської влади, які має взяти на себе Україна, як в символічному, так і фізичному вимірах, бо дає можливість зробити коло потенційних бенефіціарів компенсації і її розміри предметом подальшого торгу з метою обмежити це коло групою безпосередніх жертв депортації. Очікуванням більшості кримських татар, в тому числі безперечно й членів Меджлісу, більше б відповідало, формулювання за версією опозиційної групи Міллі Фірка: «Про відновлення прав і реабілітацію репресованого кримськотатарського народу». У внутрішній кримськотатарській дискусії цей очікуваний закон як правило називають або «Законом про статус» або «Про реабілітацію».

15. Наприклад, у сфері освіти – це Маарифчи та Рада вчителів, у сфері релігії – Муфтіят (або ДУМК).

16. Інтерв'ю AMES, квітень – червень 2012 року, АРК.

17. Інтерв'ю з Р. Шаймардановим Сімферополь 12.04.2012. При цьому офіційна опозиція не досить вдало намагається використовувати міжнародні контакти Меджлісу для його дискредитації, намагаючись подати лідерів Меджлісу як маріонеток Заходу.

18. У 2011 році Мустафа Джемілєв був особистим гостем Вацлава Гавела і виступав на Форумі – 2000, Прага; також брав участь у відповідних заходах в Європарламенті, Раді Європи, Бундестазі.

10 Інтерв'ю AMES, квітень – червень 2012 року, АРК.

20. Інтерв'ю з Айдером Ісмаїловим (Аркадаш), Сімферополь, 11.04.2012.

21. Інтерв'ю з Айдером Сейтосмановим, Сімферополь, 29.05.2012.

22. Докладніше про поточну ситуацію з третьою хвилею «самоповернень» див. Богомолов et al. Земельные споры как фактор социальных конфликтов в Крыму. Східний Світ № 4, 2012, С. 164–189.

23. Наприклад, Зевджет Куртумеров є головою Сакського регіонального меджлісу, головою земельної комісії Меджлісу та депутатом Сакської райради.

24. Щодо уявлень про кримськотатарську державність та інші політичні концепти див. докладніше: *Олександр Богомолов, Ігор Семиволос*. Кримськотатарський газетний дискурс: уявлення про себе. Критика. Рік XIV, Число 1–2 (147–148) (2010).

25. У найбільш прямій формі подібні тези формулюються в програмах ВО «Свобода» та партії «Собор», але у непрямий спосіб відображенням тієї ж самої ідеї можна вважати запеклу політичну боротьбу за присутність російської мови у політичному просторі, що розгорнулася в 2012 році в Верховній Раді та цілому українському суспільстві. Та сама ідея в інституційній формі була втілена у вигляді Ради національностей Верховної Ради СРСР.

26. Як варіант ще в літературі 1940–1950-х років вживається термін лобістська група (lobby group). Менкур Олсон у своєму аналізі цих груп найчастіше посилається на профспілкові організації США (Mancur Olson. The logic of collective action. Public goods and the theory of groups. Harvard University Press. 2002). Останнім часом також на позначення того ж самого соціального феномену вживається термін «групи адвокації (advocacy group); починаючи від Артура Бентлі, ба може й раніше, західні дослідники вважали наявність таких груп неодмінною ознакою демократичного суспільства.

27. За нашими підрахунками, загальне число членів меджлісів різного рівня становить до 4000 осіб, що дорівнює майже

2% від загальної чисельності кримських татар в Україні.

28. Див. *Mancur Olson.* The logic of collective action. Public goods and the theory of groups. Harvard University Press. 2002, С. 164

29. У нашому матеріалі, наприклад. є свідчення про те, як на Бію Ільясову було здійснено певний тиск, аби вона пішла з посади викладача у філії Київського економічного університету, де вона викладала, після обрання її керівником відділу освіти Меджлісу – інтерв'ю з Сафуре Каджаметовою та іншими членами ГО «Мааріфчі» – 3.03.2012, Сімферополь. Деякі помітні у кримському суспільстві організації такі як, наприклад, «Русская община Крыма», багато уваги присвячують дискредитації Меджлісу, що не може не спричиняти негативних суспільних санкцій щодо його окремих активістів.

30. Йдеться не лише про фізичний простір, інституційну підтримку діалогу можуть забезпечувати політично нейтральні громадські інститути, до яких, зокрема, належать академічні установи, медіа, але останні теж є в основному поділеними між протилежним таборами: той, хто друкується на шпальтах «Голосу Криму», одразу прочитується як прихильник опозиції, натомість в «Авдеті» – Меджлісу.

31. У розділеному публічному просторі вони швидко набувають певного політичного забарвлення. Якщо протягом певного часу «Намус» і міг претендувати на роль посередника у суперечці між Меджлісом і опозицією, після входження Тімура Челібієва до складу нової Ради представників при Президенті разом з опозиційними до Меджлісу Васві Абдураїмовим та Лентуном Безазієвим, ця організація напевно в очах співвітчизників вже не може залишатися понад битвою.

32. Прикладом таких фігур є кілька відомих журналістів – Ліля Буджурова, Осман Пашаєв; новим феноменом є незалежні релігійні авторитети, такі як Абу Яхйа Кримський; серед активістів громадянського суспільства також є люди, які мислять критично, що зовсім не означає того, що цінності національного руху втратили для них значення.

33. Цікаво, наприклад, спостерігати як представники Хізб ут-Тахрір, організації, яка виступає проти демократії, як «західного» проекту критикують Меджліс за недемократичність – Інтерв'ю з Е. Кадировим, 28 березня 2012 року, Сімферополь.

34. Визначення ідеології кримськотатарського національного руху як етнонаціоналістичної напевно не буде вичерпним; важливо, що політична концепція кримськотатарського національного руху виходить із некритично засвоєного «сталінського» розуміння нації, у тому числі радянських уявлень про способи вирішення так званого національного питання.

35. До цього ж ряду можна віднести наведені вище ідеї створення кримськотатарської Ради національної безпеки, дискусію про потребу у «радянських та партійних органах» тощо, усі вони належать відповідно історично різним моделям можливої кримськотатарської державності.

36. Тобто у цьому вимірі вони функціонують фактично як політична партія, поряд з первинними національно-демократичними силами такими, як Рух та утвореними на їхньому ідеологічному підґрунті пізнішими політичними об'єднаннями як «Наша Україна» та «Батьківщина». Не дивно, що у цьому форматі представники Меджлісу – Курултаю поводяться відповідним чином, наприклад, намагаються дотримуватися партійної дисципліни і виключають тих членів, які не узгоджують свої політичні вчинки з фракцією, як у випадку з виключенням Енвера Абдураїмова з фракції Курултай – Рух в ВР АРК, після призначення його на посаду голови комісії з міжнаціональних відносин та проблем депортованих громадян замість знятого більшістю голосів депутатів одного з провідників Меджлісу Ремзі Ільясова. – див. http://teraze.com.ua/page.php?id=6&article=3892

37. Інтерв'ю з Васві Абдураїмовим, 11 квітня 2012, Сімферополь. У наведеному фрагменті йдеться про період, коли була створена сучасна опозиційна Міллі Фірка.

Особливості сучасної міграційної ситуації в Україні

Олексій Позняк

The article explores the contemporary migration situation in Ukraine. The author analyzes the peculiarities of emigration and immigration and justifies the statement that Ukraine is currently on the threshold of transitioning from an emigration to an immigration role in international migration flows. He also reviews the European experience of immigration and integration policy and proposes the immediate steps that must be taken to adjust the policy in the areas of immigration and integration of immigrants to contemporary needs. The author stresses that the efficiency of migration policy depends largely on the activities of immigrant NGOs, trade unions, employment agencies, banks, and the whole of civic society and requires an ongoing social dialogue.

Одним з важливих чинників демографічного та соціально-економічного розвитку є міграція населення, яка є комплексним соціально-демографічним процесом, прямо чи опосередковано пов'язаним з усіма сторонами життя суспільства. В умовах глобалізації жодна країна світу не може залишитися осторонь світових міграційних процесів. Міграції сприяють омолодженню населення і поліпшенню трудового потенціалу в країнах-реципієнтах і, навпаки, посилюють темпи старіння населення в країнах-донорах. Разом з тим, грошові перекази мігрантів стають для країн-донорів важливим джерелом інвестицій та чинником розвитку економіки.

За даними міжнародних організацій Україна посідає одне з перших місць у світі як за кількістю іммігрантів, так і за кількістю емігрантів [1; 2], проте більшість обох контингентів становлять особи, які здійснили переїзд у період існування СРСР (з однієї союзної республіки до іншої) і на момент міграції фактично були внутрішніми, а не міжнародними мігрантами.

На сьогодні Україна є найбільшою країною-постачальником робочої сили в Європі. Не менш як 2 млн наших громадян працюють і у західноєвропейських країнах, і в країнах – нових членах Євросоюзу, і на теренах СНД, і навіть за океаном. На перебіг зовнішніх трудових міграцій суттєво не вплинула навіть світова фінансово-економічна криза. Це пояснюється тим, що трудові мігранти зазвичай займають робочі місця, які не приваблюють місцеве населення (ця теза справедлива для вихідців з усіх країн-донорів і для працюючих в усіх країнах-реципієнтах), відповідно попит на їхню працю не зникає навіть в умовах збільшення безробіття. В умовах кризи більшість мігрантів, особливо ті, які працюють в країнах ЄС, орієнтуються на продовження здійснення трудових поїздок, частина мігрантів у ситуації, що склалася, буде погоджуватися на зниження заробітків з метою зберегти робоче місце. Згідно з даними опитування українських мігрантів, які працюють в Греції, у листопаді 2009 р. вплив кризи відчули на собі трохи менше, ніж половина респондентів. Переважно їх спіткало зростання тривалості робочого часу та зменшення заробітної плати [3, с. 123].

Найбільш помітна особливість розвитку трудових міграцій в останні роки – збільшення випадків переходу трудової міграції українських громадян в постійну форму (в 1990-х роках такі випадки були поодинокими). Зокрема довгострокові мігранти, які освоїлися в країнах Південної Європи, все частіше забирають до себе дітей. Необхідно усвідомлювати, що частина трудових емігрантів вже не повернеться в Україну.

Трудова міграція є складним, багатогранним процесом, який чинить неоднозначний вплив на соціально-демографічний та економічний розвиток. Вона, зокрема, є важливим джерелом валютних надходжень в Україну. За оцінками ІДСД ім. М.В. Птухи НАНУ, щорічний обсяг грошових переказів трудових мігрантів становить близько 4,5 млрд дол. США [4]. Це цифра, порівнянна з показниками обсягу іноземних інвестицій в Україну в останні роки. На жаль, не дивлячись на значні обсяги грошових надходжень від мігрантів, ефективність їх залучення в економіку регіонів залишає бажати кращого. Більшість коштів міграційних переказів витрачається на задоволення щоденних потреб, придбання товарів тривалого користування та будівництво, дуже рідко зароблені за кордоном кошти використовуються на інвестування.

Імміграція до України поки що є незначною. За даними Державної служби зайнятості кількість іноземців, які тимчасово працюють в Україні, склала на початку 2012 р. 8,1 тис. осіб. Контингент характеризується високим рівнем ротаційності: 69,1 % від зафіксованої на 1.01.2012 р. кількості осіб прибули в Україну протягом 2011 р., разом з тим у 2011 р. вибуло 67,9 % від тих, хто працював у Україні станом на 1.01.2011 р. Вперше після початку світової фінансово-економічної кризи в Україні відбулося збільшення кількості іноземних працівників порівняно з попереднім роком, хоча показник залишається помітно меншим, ніж у 2009 р., коли був досягнутий максимальний рівень (12,4 тис. осіб). Найбільші групи формують громадяни Туреччини (1,4 тис. осіб), Російської Федерації (1,2 тис. осіб), Польщі, Білорусі, Німеччини, Азербайджану, Узбекистану, В'єтнаму, Франції, Італії, Молдови, Китаю. Загалом близько третини іноземних працівників становлять представники країн колишнього СРСР. У складі контингенту переважають чоловіки (87,2 %), із загальної кількості 40,9 % перебувають у віці 40 років і старше, 41,6 % мають вік 28–39 років, 17,5 % – молодше 28 років.

Найбільші групи трудових іммігрантів зайняті такими видами діяльності, як торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку (22,2 %), будівництво (20,0 %) переробна промисловість (15,4 %), операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям (13,2 %). При цьому частка працюючих у будівництві порівняно з попереднім роком зросла, тоді як в перші роки світової фінансово-економічної кризи вона стабільно зменшувалася. Абсолютна більшість (понад 9/10) іноземних працівників працює на підприємствах приватної форми власності.

Звичайно, зареєстрована трудова міграція в Україну не відображає реальної картини імміграції. На початку 2012 р. на обліку в органах внутрішніх справ перебувало понад 310 тис. іноземців, переважно громадян країн колишнього СРСР. Серед вихідців з країн, що розвиваються, найбільші групи становлять громадяни Китаю, В'єтнаму, Туреччини, Індії, Йорданії, Нігерії, Іраку.

Органами Міністерства внутрішніх справ України щорічно затримується 14–15 тис. нелегальних мігрантів. Пере-

важна більшість це – громадяни колишніх радянських республік, головним чином Російської Федерації, Узбекистану, Азербайджану, Молдови, Грузії, Вірменії.

Загалом недавні іммігранти, передусім представники так званих видимих меншин є особливим контингентом населення України, що має обмежені можливості для задоволення власних потреб і нерівні (порівняно з більшістю населення) життєві шанси. Частково обмеження прав іммігрантів має об'єктивний характер і пов'язане з відсутністю у них українського громадянства, наслідком чого є нерівний з громадянами доступ до робочих місць, неможливість займати окремі посади.

Додатковими перешкодами доступу іммігрантів до зайнятості найманою працею (за винятком зайнятості на підприємствах, організованих іншими імігрантами) є незнання (або недостатнє знання) мови приймаючої країни, а нерідко – і зовнішня відмінність від корінного населення. Хоча в Україні законодавчо закріплена заборона обмежень прав людей за ознаками раси, етнічного походження або мовними ознаками, на практиці не існує механізмів, які унеможливлювали б відмову роботодавцем у працевлаштуванні представнику імігрантської етнічної меншини під надуманим формальним приводом. Крім того, у ході опитувань іноземці нерідко скаржаться на грубе, вороже ставлення з боку представників правоохоронних органів [5].

Однак міграційна ситуація в країні вочевидь докорінно зміниться в найближчі роки. За середнім варіантом прогнозу демографічного розвитку України, розробленим ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України, на початок 2061 р. чисельність населення України у віці 20–64 роки (вікових контингентів з високою економічною активністю) скоротиться на третину [6]. За розрахунками, як мінімум через 8–10 років Україна відчуватиме брак робочої сили [7] і чи не єдиною можливістю її поповнення є залучення мігрантів («замісна імміграція»). Оскільки умови життя в Україні кращі, ніж в більшості країн, що розвиваються, слід очікувати збільшення імміграції в Україну. Приток мігрантів дасть змогу пом'якшити демографічну кризу, натомість він несе загрозу порушення ментальної цілісності українського населення, виникнення труднощів взаємоадаптації між мігрантами і корінними мешканцями, ставлячи таким чином виклики перед державою та суспільством.

На сьогодні в Україні кількість вихідців з країн, що розвиваються, невелика, що створює умови для успішної (при впровадженні відповідної політики) їх інтеграції. Успішна ж інтеграція перших груп іммігрантів полегшить адаптацію до приймаючого суспільства наступних контингентів вихідців з тих же країн. Все це створює низку викликів для держави, зокрема, визначає важливість переконання суспільної думки в необхідності здійснення активної імміграційної політики, обґрунтування для широкої громадськості необхідності впровадження непопулярних заходів міграційної політики, підтримки злагоди між різними групами населення і на інтеграцію окремих груп в українське суспільство.

Для України надзвичайно важливим є міжнародний досвід міграційної та інтеграційної політики, насамперед досвід політики країн Європейського Союзу. Регулювання міграційних процесів є важливим напрямом державної політики країн ЄС. У розвитку міграційної політики Євросоюзу виділяють три основні періоди:

1. Період, протягом якого кожна країна ЄС формувала міграційну полі-

тику самостійно, тривав до кінця 1980-х років.

2. Період інтенсифікації співробітництва між окремими країнами Євросоюзу в сфері міграційної політики, тривав протягом 1990-х років.

3. Період розгляду політики у сфері міграцій як спільного завдання ЄС почався з 1999 р., коли на саміті у м. Тампере було затверджено першу програму розбудови спільної політики ЄС у сфері міграції та притулку.

Однак і до сьогодні говорити про єдину міграційну політику ЄС ще зарано, вона лише розробляється. Кожна країна має власне законодавство у цій сфері. Це значною мірою пояснюється тим, що різні країни Євросоюзу відіграють різні ролі у системі міждержавних міграційних потоків. Якщо більшість країн Західної та Північної Європи вже багато десятиліть є країнами імміграції, то країни Південної Європи протягом тривалого часу виступали постачальниками робочої сили на ринки праці більш заможних країн ЄС. Однак в 1980–1990-х роках вони також поступово стали країнами імміграції. Більшість нових членів ЄС (країни Східної Європи та Прибалтики) на рубежі 1980–1990-х років по суті заново після тривалої перерви включилися у міждержавний обмін населенням як країни еміграції, однак нині і вони поступово переходять до ролі країн імміграції.

Україна нині перебуває на порозі переходу від еміграційної до імміграційної ролі в міждержавних міграційних потоках. Відповідно найбільш важливим для України є досвід міграційної політики південноєвропейських країн та країн – нових членів Євросоюзу, котрі нині проходять цей шлях або пройшли його відносно недавно.

Досвід країн ЄС незаперечно підтверджує той факт, що для кожної країни найбажанішим контингентом іммігрантів є саме потенційні реемігранти, тобто колишні мешканці цієї країни, які свого часу виїхали за кордон, та їхні нащадки. Нині в умовах пожвавлення економіки нові члени ЄС намагаються залучити в першу чергу саме ці категорії мігрантів. Одним із засобів реалізації цієї мети є інформаційні кампанії, які здійснюють урядові структури відповідних країн. Зокрема, уряд Польської республіки домовився з владними органами Іспанії та Португалії про розміщення на території цих країн рекламних біл-бордів з фотографіями реальних поляків та підписами під ними польською мовою, наприклад: «Я, Анджей Ковальські, слюсар. Я працював тут 15 років. Але економіка Польщі розвивається. Я хочу жити із своєю родиною. Я повертаюсь».

Так само зацікавленими у поверненні емігрантів є південноєвропейські країни. Зокрема, у Португалії щорічно виділяється 1000 навчальних місць для організації 9-місячного підвищення кваліфікації молодих представників португальської діаспори. Однією з цілей цього заходу є укріплення зв'язків зарубіжних португальців з історичною батьківщиною. З цією ж метою уряди країн Південної та Східної Європи сприяють вивченню своїх мов дітьми емігрантів та культурному обміну.

По відношенню до іммігрантів, які належать до інших культур, ніж місцеве населення, в країнах ЄС проводиться політика легалізації, впроваджуються різноманітні інтеграційні програми. Особлива увага приділяється оволодінню іммігрантами мовою країни перебування. Зокрема, у Німеччині та Франції відвідування іммігрантами мовних курсів є обов'язковим. В Швеції та Португалії дітям іммігрантів надається можливість розпочати навчання рідною мовою з подальшим поступовим переходом на шведську чи португальську

мову відповідно. Важливого значення надається також визнанню кваліфікації іммігрантів, зокрема у Німеччині створено спеціальні структури, які цим займаються.

Європейські країни дбають про те, щоб іммігранти не опинялися обабіч суспільного життя, протидіють їхній маргіналізації. Хоча можливості набуття іммігрантами громадянства в країнах Євросоюзу обмеженіші порівняно з переселенськими країнами (США, Канада, Австралія, Нова Зеландія), однак у 15 з 27 країн ЄС мігрантам (не громадянам країн Євросоюзу) надається виборче право на місцевому рівні [8, p. 60].

Важливою для України є співпраця з ЄС, насамперед у регулюванні циркулярної міграції. Реалізація принципів циркулярної міграції дає змогу, з одного боку, задовольнити потреби громадян (зокрема молоді) у пристойних заробітках, а з іншого, забезпечити зворотність зовнішніх трудових поїздок і уникнути надмірного відтоку населення з України. Перша практична спроба організації міграції на циркулярній основі була зроблена у 2008 р. в рамках проекту «Тимчасова та циркулярна міграція між Україною та Португалією», здійсненому за підтримки МОМ, Світового Банку та Єврокомісії. В ході реалізації проекту у 2009–2010 роках в Португалії було працевлаштовано 50 українських працівників, переважно у сільському господарстві (збирання ягід та фруктів, робота в теплицях). В Україні проект реалізовувався у Хмельницькій області, вибір регіону був обумовлений наявністю тут одного з найвищих в Україні рівнів безробіття. Проект викликав великий інтерес, в середньому на одну вакансію виявилося троє кандидатів. Їх відбір проводився Хмельницьким обласним Центром зайнятості, остаточне затвердження учасників програми здійснювалося португальською стороною.

Результати проекту були позитивно оцінені як його учасниками, так і офіційними структурами України. Однак, на жаль, подальшого розширення цей проект не набув. Основною причиною стало рішення уряду Португалії про призупинення залучення робочої сили з-за кордону, прийняте в умовах світової фінансово-економічної кризи. Проте досвід виконання зазначеного проекту засвідчив наявність значного потенціалу подібних програм і можливостей їх здійснення після пожвавлення економіки у країнах-реципієнтах української робочої сили. Зокрема, надзвичайно цінним документом, напрацьованим у ході проекту, є розроблена фахівцями МОМ інструкція щодо конкретних кроків, які необхідно здійснити партнерам для організації працевлаштування українських працівників.

Формування національної міграційної політики, яка передбачатиме поєднання заходів щодо залучення населення (у т.ч. українців, які тривалий час працюють за кордоном) до України та оптимізації зовнішніх міграційних потоків є важливим завданням в сучасних умовах. Державна політика щодо регулювання зовнішніх трудових міграцій має спиратися на комплекс заходів, спрямованих як на забезпечення зворотності зовнішніх трудових поїздок та соціальної захищеності українських працівників за кордоном, якнайширше залучення міграційних грошей в економіку України, так і на покращення можливостей працевлаштування на внутрішньому ринку праці.

Необхідно стимулювати поступове повернення тих заробітчан, які готові або за певних умов можуть виявити готовність до реміграції. Для цього Кабінетові Міністрів слід розробити і прийняти Державну Програму повер-

нення та реінтеграції довгострокових мігрантів, доповнивши її регіональними програмами. Ключовим елементом відповідних програм має бути сприяння підприємницькій діяльності як найперспективнішому напряму залучення заробітків мігрантів в економіку України. У програмах необхідно передбачити надання мігрантам інформаційних та консультаційних послуг щодо започаткування і ведення бізнесу, працевлаштування загалом тощо, процедури визнання набутої за кордоном кваліфікації, психологічну допомогу особам, які її потребують.

У контексті очікуваного подальшого зменшення кількості економічно активного населення необхідна активізація імміграційної політики. Найближчим часом необхідно передбачити спрощення процедури отримання громадянства України іноземними громадянами, які закінчили навчання у вишах України; розробити і впровадити механізми стимулювання поселення мігрантів та біженців у депресивних районах; забезпечити доступ мігрантів до послуг охорони здоров'я, а дітей мігрантів, крім того, – до освітніх послуг, незалежно від правового статусу іммігрантів.

Важливим механізмом культурної інтеграції іммігрантів є характер і частота їх контактів з місцевим населенням, тому владі слід всіляко сприяти розвитку взаємодії між корінними і прибулими жителями. Як показують результати численних наукових досліджень, саме частота контактів з іноземцями є визначальним чинником формування толерантного ставлення до іммігрантів населення України.

Ефективність реалізації заходів міграційної політики (як уже прийнятих, так і тих, які необхідно прийняти) значною мірою залежатиме від діяльності громадських організацій мігрантів, профспілок, агенцій з працевлаштування, банківських установ України, громадянського суспільства загалом. Нагальною є потреба постійного суспільного діалогу із залученням як представників влади, експертів, так і неурядових організацій, у т.ч. організацій мігрантів в Україні та за її межами, широкого кола громадськості.

Література та примітки

1. Migration and remittances. Factbook 2011. – World Bank, Washington, 2010.

2. Преодоление барьеров: человеческая мобильность и развитие. Доклад о развитии человека 2009 /ПРООН. – М.: «Весь Мир», 2009.

3. «Украинская Греция»: причины, проблемы, перспективы (по результатам опроса трудовых мигрантов) / Е.Б. Левченко [и др.]; под общ. ред. Левченко Е.Б. – К.: [Агенство «Украина»], 2010.

4. *Позняк О.В., Терещенко Г.І.* Комплексна оцінка обсягів доходів трудових мігрантів та грошових переказів // Демографія та соціальна економіка. – 2012. – № 2. – С. 74–84.

5. Непочуті голоси – проблеми імміграції, прав і свобод людини в Україні. Проект «Надати голоси тим, хто не має права голосу: опитування етнічних (нетрадиційних) меншин в Україні з метою вивчення їх потреб. – Київ: Фара, 2008.

6. http://www.idss.org.ua/public.html

7. Poznyak A. External Labour Migration In Ukraine As A Factor In Socio-Demographic And Economic Development. http://www.carim-east.eu/media/CARIM-East-2012-RR-14.pdf

8. The Future of Migration: building capacities for change /World Migration Report 2010. – Geneva: IOM, 2010. – P. 60.

Модернізація державної України та заклади післядипломної освіти: пошук нової моделі взаємодії

Володимир Бойко

The long-awaited reform of the civil service in Ukraine, and new legislation in this field, implies changes to the existing system of training, retraining and advanced training of public servants and local self-government officials. The author analyzes how these new laws, as well as expected changes in education legislation, will affect the organizational and legal status of local advanced studies facilities for public officers, their staffing and training process. He also proposes a means of solving problems that arise while reform is underway, as well as changes that should be made in the legislation to facilitate the reform process.

Проголошене в Україні довгоочікуване реформування її державної служби передбачає, зокрема, зміни в діючій системі підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування. Серед інших зазначений напрям відрізняється тим, що тут застосовуються не лише профільні для всієї системи нормативно-правові акти, а й освітянські, а також низка інших положень законодавства, без врахування яких оновлення системи неможливе. З огляду на складність взаємозв'язків, що виникли у попередній період, та наявність дискусійних питань, що зрештою призвело до відтермінування введення в дію нового законодавства про державну службу [1], на нашу думку, необхідно детально проаналізувати небезпеки та ризики, пов'язані з реалізацією його положень, а також розробкою законів «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про вищу освіту», Положення про післядипломну освіту. Йтиметься, головним чином, про два аспекти: ймовірний вплив реформи на кадрове забезпечення навчання слухачів та організаційно-правовий статус діючих закладів післядипломної освіти державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування. На практиці вони взаємно перетинаються.

Незважаючи на досить довгу полеміку, що точиться навколо організаційно-правового статусу центрів, досі єдиним дослідженням, у якому комплексно аналізується порушене питання залишається дисертація М. Міненка [2]. Деякі погляди на розвиток порушеної теми також розглядалися у публікаціях автора пропонованої статті [3].

Мета статті – проаналізувати небезпеки та ризики, що очікують місцеві центри перепідготовки та підвищення кваліфікації у зв'язку з очікуваними змінами у законодавстві, та запропонувати кроки, спрямовані на їх подолання та модернізацію мережі зазначених закладів.

Відповідно до ст. 1 нового Закону України «Про державну службу» державний службовець – громадянин України, який займає посаду державної

служби в державному органі, органі влади Автономної Республіки Крим або їх апараті, «одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету, крім випадків, визначених законом, та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з реалізацією завдань та виконанням функцій державного органу або органу влади Автономної Республіки Крим...» [4]. Тобто головна вимога – можливість проходження державної служби виключно в державних органах, органах влади, крім винятків, наведених у ст. 2, а саме: центри зайнятості Державної служби зайнятості, Національна академія державного управління при Президентові України (далі – НАДУ), Національний інститут стратегічних досліджень та Інститут законодавства Верховної Ради України.

Не коментуючи наявність винятків, наголосимо: таким чином створено прецедент. Далі визначений перелік можна або змінювати (наприклад, за рахунок нинішніх закладів післядипломної освіти державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування) або ліквідувати його в принципі.

Нині зазначені вище заклади (крім структурних підрозділів НАДУ) є комунальними за формою власності, деякі (на нашу думку, помилково) зареєстровані як державні, але все одно як заклади. Чому і як таке сталося нами досліджувалося в попередніх публікаціях. Зараз лише констатуємо факт: наявність в їхньому штатному розписі державних службовців досі була обумовлена дією постанови Кабінету Міністрів України від 27 січня 1997 р. № 55 «Про оплату праці працівників центрів перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій» [5] та розпорядження уряду від 29 квітня 1996 р. № 321 (розпорядженням посади директора та його заступника і двох начальників відділів віднесені до посад державної служби) [6].

Згаданий документ ухвалений на виконання Указу Президента України від 5 квітня 1996 р. № 247 «Про доповнення ст. 6 Указу Президента України від 30 травня 1995 р. № 398», що передбачив входження центрів до системи місцевих органів державної виконавчої влади. Але цілком ймовірно введення в дію нового законодавства про державну службу призведе до того, що ці нормативно-правові акти або втратять чинність, або їх доведеться суттєво переглядати, адже з часу їхнього ухвалення законодавство змінилося, суттєво вплинувши на організаційно-правовий статус центрів.

У такому разі першими втратять статус державних службовців не посадовці, що нині виконують функції з обслуговування (як передбачено новим Законом України «Про державну службу»), а працівники центрів перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів. Статися таке може через процедуру затвердження та набуття чинності профілів професійної компетентності. П.1 розділу I Типового профілю професійної компетентності посад державної служби II, III, IV, V груп, що як додаток міститься в наказі Нацдержслужби України від 16 травня 2012 р. №92, розділ I «Характеристика посади» містить формулювання «найменування державного органу» [7]. У зв'язку з цим постає питання, як керівник державної служби затверджуватиме профіль, якщо у згаданій графі фігуруватиме термін «заклад».

У разі не затвердження профілів стосовно центрів та їхнього персоналу мають бути застосований п. 20 ст. 43 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», а саме: обласні та

районні ради виключно на пленарних засіданнях вирішують в установленому законом порядку питання «щодо управління об'єктами спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, що перебувають в управлінні районних і обласних рад; призначення і звільнення їх керівників» [8]. З огляду на те, що йдеться про навчальний заклад, управління ним можуть передати управлінню освіти і науки облдержадміністрації або ж прийматиметься інше рішення відповідно до бачення ситуації керівництвом облдержадміністрації та обласної ради. Досі зазначений пункт не застосовувався лише тому, що в центрах, попри суперечливість явища, на керівних посадах працювали державні службовці.

Якщо не буде ухвалено інших рішень (наприклад, державні службовці зберігають свій статус на час роботи на нинішніх посадах, а наступники його вже не матимуть), то директори центрів після запровадження нового Закону України «Про державну службу» проходитимуть процедуру затвердження на цій посаді на сесіях обласних рад. Безвідносно до персональних рішень, що ухвалюватимуться, очевидно, що статути центрів та посадові інструкції їхніх керівників доведеться приводити у відповідність до нового стану справ. Загалом, персонал центрів працюватиме на підставі законодавства України про освіту та дотичного до нього. До речі, це може призвести до того, що система зазнає відчутних кадрових втрат.

Одночасно може постати й інше питання: в чиєму оперативному управлінні надалі перебуватимуть центри? Нині його фактично здійснюють облдержадміністрації. Однак не виключено, що в деяких випадках обласні ради виявлять бажання цю функцію залишити за собою.

Отже, постане реальна загроза можливості (принаймні, в правовій площині) координації роботи системи закладів підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань державної служби, його участі у «межах своїх повноважень у здійсненні контролю за якістю навчання», впливу на процедуру ліцензування, зміст навчальних програм та деякі інші. Тобто, на зміну централізованій моделі може прийти децентралізована. Зрештою, ймовірно, методом проб і помилок сформується доволі типове для країн Європейського Союзу конкурентне середовище у галузі підвищення кваліфікації. Це один із варіантів для розгляду, що відповідатиме чинному законодавству. Але, зрозуміло, що він не передбачає збереження нинішньої системи. До речі, в Польщі мережа, подібна до нинішньої в Україні була, фактично знищена (тепер йдеться про її відтворення). Так само будо ліквідовано державний Центр підвищення кваліфікації в Естонії.

Свого часу розглядалась пропозиція перетворення центрів на підрозділи НАДУ при Президентові України. Вочевидь, що за нинішніх обставин такий крок дав би змогу в межах чинного законодавства вирішити позитивно питання щодо держаної службу в центрах та впорядкування їхнього організаційно-правового статусу. Виникла б доволі жорстко централізована модель. Автор не належить до її прихильників, адже доцільніше питання місцевого значення вирішувати на відповідному рівні. На думку заступника голови Адміністрації Президента М. Ставнійчук, саме «тенденція до концентрації повноважень у міністерствах та відомствах на центральному рівні є головною пере-

шкодою на шляху впровадження належного врядування» [9]. Таким чином, подібне рішення (так само, як інші, пов'язані з одержавленням та централізацією) суперечитиме офіційно проголошеному курсу державної політики на децентралізацію та деконцентрацію влади, отже, (за сутністю питання) й виконанню заходів із реалізації політики європейської інтеграції України. Крім того, доведеться з'ясовувати відносини власності, що завжди проходить болюче й супроводжується неминучими втратами, аж до фактичного знищення існуючих структур та створення на їхніх руїнах нових. Виникатимуть й інші, меншої ваги проблеми, пов'язані з поточним керівництвом такого роду закладами.

Наступні варіанти подолання проблеми передбачають внесення змін до законів. Насамперед, можна розглянути можливість розширення переліку винятків, наведених у ст. 2 Закону України «Про державну службу» за рахунок місцевих закладів післядипломної освіти, що належать до системи навчання працівників органів державної влади, місцевого самоврядування, депутатів місцевих рад. Однак такий крок, скоріш за все, виявиться неприйнятним через, фактично, комунальну форму власності центрів.

Порушене питання можна також розглянути в контексті підготовки нового Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування». Для цього за аналогією до Законум України «Про державну службу» у ст. 2 «Сфера дії закону» пропонуємо сформулювати винятки стосовно визначених законодавством посад у місцевих закладах післядипломної освіти, що належать до системи навчання працівників органів державної влади, місцевого самоврядування, депутатів місцевих рад.

Надалі неврегульовані питання керівництва та координації можна виписати в Положенні про центри [10]. Серед них – стосовно погодження кандидатури директора центру, звітності, замовників навчальних послуг, участі в державних програмах, добору кандидатів до Президентського кадрового резерву «Нова еліта нації» та ін. До речі, згадане Положення в будь-якому разі доведеться змінювати. Воно було ухвалено постановою Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2004 р. № 1681 й навіть після змін, внесених постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2012 р. № 809 [11], потребує перегляду (йдеться про питання застосування терміну «співзасновники» або «засновники» стосовно випадку центрів, появи нової термінології у законодавстві, насамперед появи терміну «підвищення рівня професійної компетентності»).

Ймовірно, з питань навчання має зазнати змін й чинний Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». Зрештою, його нова редакція – це лише питання часу, з огляду на необхідність проведення в Україні територіальної реформи та передачі низки управлінських функцій органам місцевого самоврядування.

На жаль, набуття чинності новим законодавством про держслужбу та службу в органах місцевого самоврядування й досі залишається не синхронізованим в часі (перший має вступити в силу 1 січня 2014 р., а другий, ще не ухвалений, – 1 січня 2015 р.). Саме на останній проблемі як одній з двох ключових наголошувало Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України під час розгляду зазначеного питання: «Важливою перешкодою для впровадження зазначеного Закону є також неприйняття нової редакції Закону України «Про службу в

органах місцевого самоврядування» (законопроект № 9673), що призведе до розбіжностей та суперечностей у правовому регулюванні суспільних відносин, що складаються в процесі проходження служби в органах місцевого самоврядування, оскільки таке проходження забезпечується певними нормами чинного Закону України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 року» [12].

Наведена та інші існуючі невідповідності створюють ризик неузгодженості дій або провокують визначення заздалегідь неможливих термінів виконання, що в свою чергу ставить під сумнів ефективність всієї системи державного управління України. Скажімо, п. 6 розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 липня 2012 р. №480 «Про затвердження плану заходів на період до 2014 р. щодо реалізації Концепції реформування системи підвищення кваліфікації державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, депутатів місцевих рад» зобов'язує Нацдержслужбу України та низку інших центральних органів державної влади «розробити та здійснити заходи щодо упорядкування мережі навчальних закладів системи підвищення кваліфікації з урахуванням поліпшення їх освітньої і наукової діяльності, кадрового та методичного потенціалу» [13]. Термін – 2013 р.

Вочевидь, перед тим, як щось упорядковувати, варто сформулювати концептуальне бачення. Тому далі спробуємо розглянути деякі з ще не наведених, але теоретично можливих варіантів. Отже, центри можуть:

– бути ліквідовані, а їхні функції передані новоствореним Інститутам державного управління та місцевого самоврядування (робоча назва) у складі вищих навчальних закладів, де є спеціальності напряму підготовки «Державне управління»;

– зберегти статус окремих навчальних закладів післядипломної освіти;

– набути організаційно-правового статусу установи та вийти з сфери дії законодавства про освіту.

Існує й безліч перехідних варіантів.

Перший з наведених варіантів вважаємо абсолютно неприйнятним, адже він означає знищення діючої системи. При цьому неминуче постануть питання власності (передачі з комунальної до державної), джерела фінансування, кадрові. Таке рішення не передбачає існування конкурентного середовища. Крім того, виникне небезпека посилення академічності в навчальному процесі.

Автор належить до прихильників збереження за центрами статусу комунальних закладів післядипломної освіти. Виведення діяльності центрів за межі освітнього законодавства шляхом позбавлення статусу навчальних закладів та наступна реорганізації в установи (третій варіант), в принципі, мало б привести до більшої гнучкості в організації підвищення рівня професійної компетентності державних службовців. Насправді таке рішення призведе до низки прогнозованих негативних наслідків.

Ключовим питанням для створення установи як такої є визначення мети її діяльності. Але відповідно до ст.101 Цивільного кодексу «засновники установи не беруть участь в управлінні нею». Нагляд за діяльністю установи здійснює її наглядова рада [14]. Отже, в принципі, може виникнути ризик заснування системи, на яку держава впливатиме опосередковано, а про пряме управління установами, що здійснюватимуть підвищення рівня професійної компетентності державних службовців (зокрема, з боку керівників державної служби) взагалі доведеться забути.

Втім, насправді, ймовірніше станеться протилежне. Відповідно до п. 3.9

Порядку підвищення рівня професійної компетентності державних службовців, що затверджений Наказом Нацдержслужби України від 6 квітня 2012 р. № 65, центри мають проводити «спеціальні курси, тематичні семінари, тренінги, інші форми підвищення рівня професійної компетентності державних службовців, *що забезпечують виконання загальнодержавних функцій та не є післядипломною освітою...*» [15]. На перший погляд – нічого особливого. Але надалі пропоную звернутися до Бюджетного кодексу. Підпункт «д» п. 7 (освіта) ст. 87 містить таке формулювання: «*Інші заклади та заходи в галузі освіти, що забезпечують виконання загальнодержавних функцій*, згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України». Тобто, доведеться переглядати перелік. Але справжня проблема в іншому – в згаданій статті *йдеться про видатки з державного бюджету*. Якщо ми розглянемо інші статті (90, 91, 92), що стосуються місцевих бюджетів, то там такого формулювання нема. Натомість в ст. 90 («Видатки, що здійснюються з бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів і враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів») у підпункті «г» п. 2 (освіта) мовиться про «післядипломну освіту (на оплату послуг із підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів на умовах регіонального замовлення у навчальних закладах комунальної власності), в ст. 91 («Видатки місцевих бюджетів, що не враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів») п. 20 – про «підвищення кваліфікації депутатів місцевих рад» [16].

Законодавство читається буквально. З огляду на те, що прямого фінансування з двох різних бюджетів бути не може, постає питання вибору: або державний бюджет, або один із місцевих (якщо, звичайно, нема винятку з правила). Чи це означатиме, що всі, хто здійснюватиме такого роду заходи з виконання загальнодержавних функцій, в тому числі – центри, мають фінансуватися виключно з державного бюджету? В такому разі ми опосередковано прийдемо знову ж таки до трансферту комунальної власності до державної та централізації, якої начебто намагаємось уникнути. Принаймні, в результаті державні установи вирішуватимуть місцеві питання навчання, що, як вже наголошувалося, недоцільно. Чи можливий інший варіант розв'язання проблеми?

Це одна з причин чому, на наше переконання, в українських реаліях оптимальним все ж таки є збереження статусу комунальних закладів (вочевидь – навчальних, післядипломної освіти) як таких, що гарантують їхню керованість у межах всієї держави, а не окремого регіону, але, водночас, й досить значний ступінь автономності та децентралізації у питаннях місцевого значення.

На жаль, поки що нема однозначної відповіді на питання як надалі розвиватиметься система. Згадана ст. 30 Закону України «Про державну службу» спирається на одне з ключових нововведень – рівень професійної компетентності, тобто характеристику особи, що визначається її освітньо-кваліфікаційним рівнем, досвідом роботи та рівнем володіння спеціальними знаннями, уміннями та навичками. Відповідно до такого підходу законодавець визначив, що підвищення рівня професійної компетентності державного службовця проводиться «...у формі професійних програм, спеціальних курсів, тематичних семінарів, тренінгів, стажування, в інших формах у порядку, визначеному спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань державної служби, та шляхом навчання, у тому

числі підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації у відповідних вищих навчальних закладах згідно із законодавством».

Тобто, законодавець відрізняє власне навчання державних службовців (чого не було досі) та ширшу категорію «заходи з питань підвищення професійної компетентності державних службовців», що, вочевидь, включає навчання, а також інші можливі форми та види, наведені в переліку статті. Головна відмінність – застосовується чи не застосовується освітнє законодавство до тих чи інших випадків підвищення рівня професійної компетентності. Спосіб у який розв'язуватиметься це питання значною мірою вплине на майбутнє діючої системи навчання державних службовців, насамперед в частині, що нині стосується підвищення кваліфікації.

Власне, пропозиція щодо можливості реорганізації центрів із навчальних закладів на установи пов'язана з формулюванням, що міститься у ст. 30 Закону України «Про державну службу», адже вони займаються виключно підвищенням кваліфікації за видами, визначеними постановою Кабінету Міністрів України від 7 липня 2010 № 564 [17]. Саме останні перераховані у вищезгаданій статті як такі, що не належать до навчання й, відповідно, вже не вважатимуться підвищенням кваліфікації, на них не поширюватиметься освітянське законодавство. Буквальне застосування цієї норми на практиці позбавило б центри статусу навчальних закладів (післядипломної освіти), а далі – описаний вище шлях установи.

Втім Порядок підвищення рівня професійної компетентності державних службовців все ж таки має компромісних характер. В «Загальних положеннях» Порядку фактично наведена ст. 30 Закону України «Про державну службу», але далі за текстом до підвищення кваліфікації віднесено й навчання за професійними програмами підвищення кваліфікації, що відповідає освітянському законодавству, але, фактично, суперечить новому Закону України «Про державну службу». Водночас спеціальні курси, тематичні семінари, тренінги трактуються як форми підвищення рівня професійної компетентності державних службовців. Як вже зазначалося, вони не є формою післядипломної освіти.

Отже, Порядок намагається усунути явну помилку, що вкралася до ст. 30: серед форм підвищення рівня професійної компетентності державного службовця, на які, вочевидь, не поширюватиметься процедура ліцензування Міністерства освіти і науки, віднесені професійні програми. Але ж останні – складова ліцензування щодо надання освітніх послуг навчальними закладами, пов'язаними з одержанням освіти на рівні кваліфікаційних вимог до підвищення кваліфікації. І не лише за напрямом підготовки, галуззю знань «Державне управління», але й за всіма іншими. Тобто, мовиться про наскрізну універсальну освітянську, а не галузеву категорію.

На нашу думку, остаточно усунути невідповідність можна лише за допомогою нової редакції ст. 30 Закону України «Про державну службу», яка передбачала б віднесення до підвищення кваліфікації й навчання за професійною програмою. До того ж не лише у вищих навчальних закладах, але і у закладах післядипломної освіти, до яких належать і центри перепідготовки та підвищення кваліфікації. Їхнє ліцензування має й надалі здійснюватися відповідно до процедури ліцензування підвищення кваліфікації як освітньої послуги, але його чинність, на нашу думку, повинна поширюватися ви-

ключно на навчання за професійними програмами (для цього має бути розроблена спеціальна процедура). Курсова ж підготовка (тренінги, семінари, стажування) надалі здійснюватиметься на інших засадах (як заходи). Причому, у випадку використання небюджетних коштів, до цієї справи могли б залучатися й громадські організації, що вже працюють у цій сфері й накопичили певний досвід. Таким чином, зрештою вдасться поєднати існуючу вітчизняну практику, діюче в Україні законодавство та підходи, притаманні країнам Європейського Союзу.

Викладене матиме сенс лише в тому разі, якщо під час розробки та ухвалення нового Закону України «Про вищу освіту» вдасться відстояти принципову позицію щодо можливості існування закладів післядипломної освіти як окремого виду навчальних закладів, що надають послуги у сфері вищої освіти, але не є закладами вищої освіти. В урядовому проекті таке формулювання є, а саме – інститути післядипломної освіти. Характер їхньої діяльності (переважна більшість надає навчальні послуги на рівні вимог до підвищення кваліфікації) нічим принципово не відрізняється від того, чим займаються центри (щоправда, інститути володіють більшими ресурсами). На нашу думку, нове формулювання в проекті згаданого закону має бути доповнено словом «центри». Або ж центри доведеться перейменовувати в інститути післядипломної освіти державних службовців та службовців органів місцевого самоврядування, що необхідно передбачити під час розробки нового Положення про них. Надалі потребуватиме змін і ст. 48 Закону «Про освіту» («Заклади післядипломної освіти») [18]: там необхідно розділити заклади післядипломної освіти, що працюють у сфері вищої освіти та у сфері професійно-технічної освіти. До числа перших належатимуть інститути (центри) післядипломної освіти.

Крім того, важливим кроком стане розгляд та затвердження Положення про післядипломну освіту. Так склалося, що найбільший вплив на формування положень зазначеного документа справили інститути післядипломної освіти вчителів. Тим часом його статті повинні мати універсальний характер – незалежно від напряму підготовки та галузі знань. У свою чергу галузеві документи, якими по суті є питання підвищення рівня професійної компетентності державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, не повинні йому суперечити, а лише деталізувати та уточнювати рамковий документ. Нині проект Положення доступний на сайті Міністерства освіти і науки України.

Висновки. Мережа закладів підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування безумовно, потребує модернізації та усунення наявних суперечностей. В результаті, на нашу думку:

– в найближчій перспективі засновниками центрів мають залишитися винятково обласні (міські – у Києві та Севастополі) ради; відповідно вони зберігають статус комунальних закладів, що забезпечить сталість фінансово-майнової бази;

– до проведення адміністративно-територіальної реформи органами управління центрів мають залишитися обласні (міські – для Києва та Севастополя) державні адміністрації, що забезпечить цілісність та керованість системи; після адміністративно-територіальної реформи ці функції переберуть виконкоми обласних (міських – у Києві та Севастополі) рад;

– контроль та координацію роботи центрів, визначення пріоритетів їх діяльності, у тому числі щодо обсягів,

змісту та термінів навчання, здійснюватиме спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань державної служби;

– методичний та інформаційний супровід роботи центрів здійснюватиме НАДУ при Президентові України;

– центри збережуть статус закладів післядипломної освіти, що надають освітні послуги на рівні вимог до підвищення кваліфікації відповідно до визначених державою та іншими замовниками пріоритетів;

– ліцензування центрів у Міністерстві освіти і науки України має здійснюватися відповідно до процедури ліцензування підвищення кваліфікації як освітньої послуги, але його чинність поширюватиметься лише на навчання за професійними програмами (для цього має бути розроблена спеціальна процедура); курсова підготовка (тренінги, семінари, стажування) здійснюватиметься на інших засадах;

Реформування діючої системи має здійснюватися поетапно, відповідно до змін, які вноситимуться до законодавства України в контексті майбутньої адміністративно-територіальної реформи, до того ж реформування не лише державної служби, а й служби в органах місцевого самоврядування.

Для реалізації зазначеного необхідно зробити певні кроки.

1. Внести редакційні правки до ст. 30 («Підвищення рівня професійної компетентності державного службовця») Закону України «Про державну службу»:

– виключити з переліку форм підвищення професійної компетентності, що не належать до навчання (підвищення кваліфікації), термін «професійні програми» як такий, що застосований помилково (професійна програма – складова ліцензування в Міністерстві освіти і науки України освітніх послуг з підвищення кваліфікації, причому за всіма існуючими напрямами підготовки, галузями знань; отже, вона має наскрізний, а не вузькогалузевий характер);

– разом із вищими навчальними закладами III–IV рівнів акредитації як такими, що здійснюють навчання (підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації) додати термін «заклади післядипломної освіти» (у такий спосіб існуюча норма буде приведена у відповідність до освітнього законодавства та відповідатиме існуючій практиці);

2. Опрацювати питання щодо можливості й доцільності внесення змін та доповнень до проекту Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» (ст. 2 «Сфера дії закону») стосовно віднесення зазначених закладів до таких, де керівні посади обіймають службовці органів місцевого самоврядування (за аналогією зі ст. 2 Закону України «Про державну службу»).

3. Включити до проекту нового Закону України «Про вищу освіту» термін «центри» як синонім формулювання «інститути післядипломної освіти».

4. У зв'язку з підготовкою нового Закону України «Про вищу освіту» розглянути нову редакцію ст. 48 Закону України «Про освіту» і подати в такі редакції:

«Стаття 48. Заклади післядипломної освіти

1. До закладів післядипломної освіти належать:

1.1. у сфері вищої освіти:

академії, інститути (центри) післядипломної освіти;

підрозділи вищих навчальних закладів (філіали, факультети, відділення та інші);

1.2. у сфері професійно-технічної освіти:

професійно-технічні навчальні заклади;

науково-методичні центри професійно-технічної освіти;

відповідні підрозділи в організаціях та на підприємствах.

2. Заклади післядипломної освіти можуть працювати за очною, вечірньою, заочною (дистанційною) формами навчання, можуть мати філіали та вести наукову, науково-технічну та інноваційну діяльність».

5. Розробити проект нового Положення про центри перепідготовки та підвищення кваліфікації (як робочий варіант – «Інститут післядипломної освіти державного управління та місцевого самоврядування») з урахуванням проекту іншого нормативно-правового акту – Положення про післядипломну освіту.

6. Опрацювати питання щодо можливості віднесення центрів до переліку закладів, затвердженого Кабінетом Міністрів України, які здійснюють заходи в галузі освіти, що забезпечують виконання загальнодержавних функцій (відповідно до п. «7 д» ст. 87 Бюджетного кодексу України) та, відповідно, можуть отримувати на її виконання фінансування з державного бюджету – за державними контрактами).

Модернізована таким чином система навчання зможе, максимально зберігши інституційну пам'ять, здобуті ресурси (людські та матеріальні) та наявну гнучкість, стати інструментом запровадження нового законодавства України стосовно державної служби, служби в органах місцевого самоврядування, адміністративної та адміністративно-територіальної реформ.

Література та примітки

1. Про внесення змін до Закону України «Про державну службу» від 20 листопада 2012 р. № 6483: [Електрон.ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5483-17

2. Науково-теоретичні основи діяльності центрів перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій в Україні: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.03 / М.П. Міненко; Дніпропетр. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. — Д., 2005. — 20 с.

3. *Бойко В.* Заручники системи [Текст] / В. Бойко // Дзеркало тижня. – 2005. – 3–9 вересня; *Бойко В.* Надання освітніх послуг на договірних засадах як спосіб реформування закладів післядипломної освіти управлінських кадрів [Текст] / *В. Бойко*; Політико-правове забезпечення державної служби та служби в органах місцевого самоврядування: зб. доповідей щорічних Всеукр. громадських слухань (Одеса, 24–25 вересня 2009 р.). – Одеса: Юридична література, 2009. – С. 222–226;

Бойко В. Чи навчатимуться українські бюрократи? [Текст] / В. Бойко // День. – 2012. – 10 лютого.

4. Про державну службу: Закон України від 17 листопада 2011 р. №4050: [Електрон.ресурс]. – Режим доступу: http://nads.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=547847&cat_id=34595

5. Про оплату праці працівників центрів перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 1997 р. № 55: [Електрон.ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-97-%D0%BF

6. Про віднесення деяких посад до четвертої і п'ятої категорії посад державних службовців: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 квітня 1996 р. № 321-р: [Електрон.ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/321-96-%D1%80.

7. Про затвердження Порядку визначення спеціальних вимог до досвіду роботи, вимог до напряму підготовки (отриманої особою спеціальності) та інших вимог до рівня професійної компетентності осіб,

які претендують на зайняття посад державної служби груп II, III, IV і V: Наказ Національного агентства України з питань державної служби від 16 травня 2012 р. № 92: [Електрон.ресурс]. – Режим доступу: http://nads.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=581194

8. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280 [Електрон.ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/%D0%BF%D1%80%D0%BE%20%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%86%D0%B5%D0%B2%D0%B5%20%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D1%80%D1%8F%D0%B4%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F

9. *Ставнійчук М.* Реформа, з якою Україна запізнилася на 20 років // Дзеркало тижня. – 2012. – 1–7 грудня.

10. Про центри перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2004 р. № 1681 [Електрон.ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1681-2004-%D0%BF

11. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2012 р. № 809 [Електрон.ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/809-2012-%D0%BF

12. Про проект Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про державну службу”»: Висновок науково-експертного управління апарату Верховної Ради України до проекту Закону України № 11401-1 від 19.11.2012 р.: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http:// http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=44835

13. Про затвердження плану заходів на період до 2014 р. щодо реалізації Концепції реформування системи підвищення кваліфікації державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, депутатів місцевих рад: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 липня 2012 р. № 480: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/480-2012-%D1%80

14. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435: [Електрон.ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/%D1%86%D0%B8%D0%B2%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81

15. Про затвердження Порядку підвищення рівня професійної компетентності державних службовців: Наказ Національного агентства України з питань державної служби від 4 травня 2012 р. за № 713: [Електрон.ресурс]. – Режим доступу: http://nads.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=581194

16. Бюджетний кодекс України від 8 липня 2010 р. № 2456: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/%D0%B1%D1%8E%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81

17. Про затвердження Положення про систему підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування: Постанова Кабінету Міністрів України від 7 липня 2010 р. № 564: [Електрон.ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/564-2010-%D0%BF

18. Про освіту: Закон України від 23 травня 1991 р. № 1060: [Електрон.ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/%D0%BF%D1%80%D0%BE%20%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D1%83

Наші автори

Богомолов Олександр,

кандидат філологічних наук, завідувач відділу Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАНУ, випускник програми Інституту Кеннана

Бойко Володимир,

кандидат історичних наук, директор Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій, випускник програми Інституту Кеннана

Брайчевський Юліан,

кандидат географічних наук, асистент кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Колодій Антоніна,

доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри політичних наук і філософії Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, випускниця програми Інституту Кеннана

Лендьєл Мирослава,

доктор політичних наук, завідувач кафедри політології Ужгородського національного університету

Мироненко Віктор,

кандидат історичних наук, керівник Центру українських студій Інституту Європи РАН

Павлюк Людмила,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри мови ЗМІ факультету журналістики Львівського національного університету імені Івана Франка, випускниця програми Інституту Кеннана

Позняк Олексій,

кандидат економічних наук, завідувач відділу Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, випускник програми Інституту Кеннана

Савка Віктор,
кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи Національного університету «Львівська політехніка»

Федуняк Сергій,
доктор політичних наук, професор Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Шалашенко Геннадій,
кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України

Шановний читачу!

Якщо Вас зацікавило наше видання і Ви хотіли б одержувати його наступні випуски, а також іншу інформацію про програми і заходи, які Інститут Кеннана проводить в Україні, пропонуємо Вам заповнити цю анкету і надіслати її на адресу: Україна, 04071, Київ, вул. Костянтинівська, 4, офіс 2, або електронною поштою – kennan@kennan.kiev.ua

Прізвище, ім'я та по батькові

Місце роботи, посада

Науковий ступінь

Чи брали участь в американських освітніх програмах (яких і коли)

Поштова адреса

Телефон

Електронна пошта

ЗАПРОШУЄМО АВТОРІВ ДО СПІВПРАЦІ

Тема наступного номера:
Перспективи асоціації України з Євросоюзом

Редколегія буде вдячна авторам, які до 1 лютого 2012 року надішлють свої статті.

Пріоритет буде надано матеріалам, присвяченим таким проблемам:

– право і демократія;
– боротьба з корупцією в умовах демократії;
– економічні свободи – запорука демократії.

Просимо надсилати статті обсягом до 50 тис. знаків в електронній версії формату Word for Windows.

Разом із статтею просимо надсилати короткі відомості про автора: місце роботи, науковий ступінь, звання, адресу, телефон, факс та адресу електронної пошти. Посилання просимо оформляти згідно із стандартами, встановленими для наукових публікацій.

Рішення стосовно публікування матеріалів приймаються редколегією. Статті не рецензуються, рукописи не повертаються. Редакція залишає за собою право на літературну правку, зміну назви статті та скорочення її обсягу. За наведені статистичні та інші дані відповідає автор.

Науково-публіцистичне видання

АГОРА
Українські перспективи

Випуск 12

Редактор *Я. Пилинський*
Художнє оформлення *Л. Холошо*
Технічний редактор *Г. Шалашенко*
Коректор *З. Конєєва*

Адреса редакції:
вул. Костянтинівська, 4, офіс 2
Київ, 04071, Україна
тел/факс +380 (44) 425-3624
тел +380 (44) 585-0890/91

Для електронної пошти: kennan@kennan.kiev.ua

Підписано до друку 20.09.2013 р. Формат 60x84/8
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура PeterburgC.
Умовн. друк. арк. 17,25. Обл.-вид. 16,8 арк.
Наклад 500 прим. Зам. №

Видавництво «Стилос»
04070, Київ-70, Контрактова пл., 7
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК №150 від 16.08.2000 р.)

Надруковано в друкарні підприємства «ЦСТРІ» м. Києва, філіал № 7
Україна, м. Київ, вул. Боженка 86-б, тел. (050) 144-64-00